

Tijdschrift

voor

Strafbeleid

en

Gevangeniswezen

FATIK

themanummer
150 jaar Leuven Centraal
(1860 - 2010)

28ste jaargang • juli-augustus-september 2010 • nr. 127

Driemaandelijks uitgave

FATIK is een uitgave van de Liga voor Mensenrechten v.z.w.

- Inhoud**
- Editoriaal** 3
 - Tussen pronkstuk en museumstuk
Tom Daems & Veerle Scheirs
 - Artikel** 5
 - Van cellulair kroonjuweel tot humaniserende penitentiare praktijk
Markante feiten en krachtlijnen doorheen 150 jaar Leuven Centraal
Stef Christiaensen
 - Het leven in de gevangenis: individuele beleving en collectief gebeuren
Sonja Snacken
 - Beleid en regimeontwikkeling in de Centrale Gevangenis: een terugblik
Guido Verschueren
 - "Reculer pour mieux sauter?" Enkele reflecties over gevangenisonderzoek in België
Luc Robert & Bart Claes
 - Wat zie je eigenlijk als je kijkt?
Dirk Leestmans

Afgiftekantoor: 9000 Gent 1
Bg FATIK PA3A9108
Afsendadres: Liga voor Mensenrechten
Gebroeders De Smetstraat 75
9000 Gent
V.U.: Jos Vander Velpen
Gebroeders De Smetstraat 75
9000 Gent

LIGA
VOOR MENSENRECHTEN
www.mensenrechten.be

FATIK

Tijdschrift voor Strafbeleid en
Gevangeniswezen
Verschijnt vier keer per jaar
28ste jaargang
juli-augustus-september 2010, nr. 127

ISSN 0772-5167

Redactie

Hoofdredactie: Tom Daems
Eindredactie: Angela van de Wiel
Redactie: Tina Demeersman, Chris Hermans,
Peter Pletincx, Luc Robert, Veerle Scheirs, Marc
Tassier, Karen Verpoest

Vormgeving: Bram Wets

Abonnement op FATIK? Bel 09/223.07.38

Redactiesecretariaat

Liga voor Mensenrechten vzw.
Gebroeders De Smetstraat 75, 9000 Gent
tel: 09/223.07.38 – fax.: 09/223.08.48
e-mail: info@mensenrechten.be
website: www.mensenrechten.be

Redactionele samenwerking en disclaimer

*FATIK, Tijdschrift voor Strafbeleid en
Gevangeniswezen* strekt tot een zo volledig
mogelijke berichtgeving over de evoluties op
het vlak van strafbeleid en gevangeniswezen.

Voor publicatie aangeboden teksten mogen
rechtstreeks naar het redactiesecretariaat
worden gestuurd. De redactie behoudt zich
alle rechten voor de publicatie van ingezonden
teksten, artikels, werken, advertenties ed. te
weigeren.

Aan de totstandkoming van deze publicatie
is de uiterste zorg besteed. Voor informatie
die nochtans onvolledig of onjuist is
opgenomen, aanvaarden de redactie en de
uitgever geen verantwoordelijkheid. Elke
auteur is verantwoordelijk voor zijn/haar eigen
redactionele bijdragen.

Lidmaatschap Liga voor Mensenrechten en jaarabbonnementen

Lid + abonnement op Tijdschrift voor
Mensenrechten: 27 €
Lid + abonnement op Fatik, tijdschrift voor
Strafbeleid en Gevangeniswezen: 35 €
Lid + abonnement op beide tijdschriften: 60 €
Steunend lid + abonnement op beide
tijdschriften: 96 €
Lid zonder abonnement: 5 € per jaar

Het is ook mogelijk om, losgekoppeld van
het lidmaatschap, een abonnement op de
tijdschriften te bekomen.
Meer informatie bij Liga voor Mensenrechten.

De inhoudstafels van de oudere jaargangen zijn
consulteerbaar op de website van de Liga voor
Mensenrechten - www.mensenrechten.be

© Niets uit deze publicatie mag worden veelevoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische gegevensdragers
of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande, uitdrukkelijke en
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uit respect voor mens en milieu wordt FATIK gedrukt op kringlooppapier en
zonder vluchtige Organische Stoffen door Druk in de Weer, Gent

Editoriaal

3

Tussen pronkstuk en museumstuk

Tom Daems & Veerle Scheirs

Artikel

5

Van cellulair kroonjuweel tot humaniserende penitentiaire praktijk Markante feiten en krachtlijnen doorheen 150 jaar Leuven Centraal

Stef Christiaensen

Het leven in de gevangenis: individuele beleving en collectief gebeuren

Sonja Snacken

Beleid en regimeontwikkeling in de Centrale Gevangenis: een terugblik

Guido Verschueren

“Reculer pour mieux sauter?”

Enkele reflecties over gevangenisonderzoek in België

Luc Robert & Bart Claes

Wat zie je eigenlijk als je kijkt?

Dirk Leestmans

Tussen pronkstuk en museumstuk

In november 2009 bezocht één van ons Eastern State Penitentiary in Philadelphia. De gevangenis werd geopend in 1829 en geldt zowat als de vader van alle moderne penitentiaire inrichtingen. Eastern State Penitentiary wordt gekenmerkt door het beroemde sterconcept, waar ook de Belgische Ducpétiaux-gevangenis, zoals Leuven Centraal, naar gemoedeleerd zijn. De inrichting kreeg in zijn lange geschiedenis heel wat prominente bezoekers over de vloer, waaronder Charles Dickens en Alexis de Tocqueville. Op vlak van architectuur was het toentertijd het neusje van de zalm. Zo waren de cellen uitgerust met centrale verwarming en moderne sanitaire voorzieningen.

De imposante inrichting verwierf echter vooral naam en faam door het beroemde (en intussen beruchte) Pennsylvania-regime dat aldaar werd uitgetest. Gedetineerden brachten hun dagen door in volledige afzondering. Onderling contact was uit den boze. Het gevangenisleven was gericht op morele inkeer, bezinning en boetedoening.

De onlangs overleden criminoloog en schrijver Herman Franke noemde mensen die hun straf in een dergelijk systeem van eenzame opsluiting uitboeten, ooit treffend 'kasplantjes'. Wie de oorspronkelijke cellen heeft bezocht, weet dat dit een rake omschrijving is. In de oudste cellen valt het licht binnen via een soort koepelconstructie, ingeplant bovenaan in het plafond van de cel. Net als een gekooid plantje dat zich richt naar de invallende zonnestralen, kan de gedetineerde opkijken naar de almachtige Schepper – en deze kijkt op zijn beurt toe op het aardse schaapje dat de kudde (tijdelijk) heeft verlaten. De oudste cellen beschikken daarenboven over een massieve schuifdeur die de enige opening zorgvuldig toedekt (een raam op ooghoogte dat toelaat om naar buiten te kijken, was niet voorzien) – net zoals dit ook wel het geval is bij een graftombe.

In de negentiende eeuw was Eastern State Penitentiary een architecturaal en penologisch pronkstuk. Het zou echter vlug bergafwaarts gaan. Gevangenen werden gek, het strikte regime kwam onder vuur te liggen, allerhande ontsnappingspogingen werden ondernomen – en dan was er nog de groeiende overbevolking. Na 142 jaar dienst werd de gevangenis in 1971 buiten gebruik gesteld. Jaren later werd de vervallen site omgetoverd tot een museumsite.

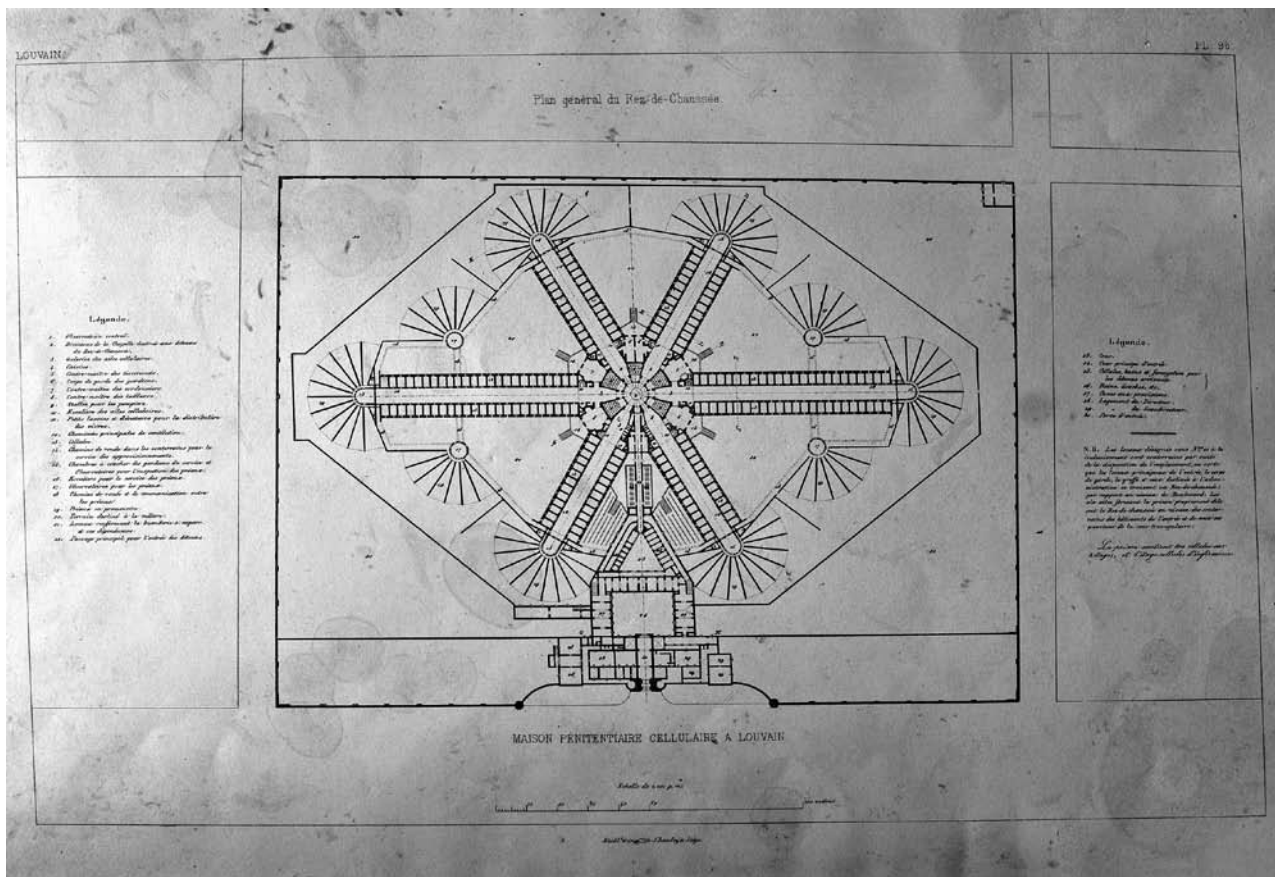
Eastern State Penitentiary worstelt echter met die nieuwe identiteit: enerzijds fungeert de gevangenis als een educatieve site waar bezoekers heel wat kennis kunnen opdoen over vrijheidsberoving en het leven achter tralies, maar anderzijds presenteert de instelling zich ook als een trekpleister voor sensatiezoekers en spokenjagers. Speciale rondleidingen – zoals de Halloween-klassieker *Terror behind the walls* – of attracties – zoals de cel van Al Capone – brengen veel geld in het laatje. Het plat vertier is daardoor nooit veraf.

Dit themanummer van FATIK kwam tot stand naar aanleiding van de 150ste verjaardag van de Centrale Gevangenis Leuven. Uit het feit dat deze verjaardag op 1 oktober 2010 gevierd wordt met een studiedag en tentoonstelling blijkt reeds dat dit pronkstuk uit de Belgische penitentiaire geschiedenis nog geen museumstuk is. Ons land heeft het overigens sowieso schijnbaar lastig om op dat vlak definitieve keuzes te maken. Denk maar aan de oude gevangenis van Tongeren: deze deed tot 2008 dienst als een uiterst succesvol museum en is nu een instelling voor jeugddelinquenten. Terwijl Tongeren de twee jaren voor zijn sluiting bezocht werd door zo'n 200.000 bezoekers haalt het nu enkel het nieuws omwille van de mensonwaardige leefomstandigheden en allerhande ontsnappingspogingen. Misschien was Tongeren als museumsite dan toch een betere bestemming geweest?

Er zijn uiteraard wel wat parallellen te trekken tussen Leuven Centraal en Eastern State Penitentiary, maar er zijn zeker ook verschilpunten. Zoals ook blijkt uit de bijdragen in dit themanummer heeft Leuven Centraal zich in de recente geschiedenis ontpopt tot een site waar het empirisch gevangenisonderzoek in België zich kon ontwikkelen – denk maar aan het proefschrift *Ongelijke levensvoorwaarden in de Centrale Gevangenis te Leuven* van Tony Peters uit 1976. Leuven Centraal heeft ook een voortrekkersrol gespeeld in de hervorming van het gevangenisregime naar een systeem waarbij de celdeuren open blijven staan. Het is eigenlijk opmerkelijk en bewonderenswaardig hoe deze aloude Ducpétiaux-gevangenis zich lokaal zo heeft kunnen transformeren tot een koploper op vlak van humane detentie in het Belgische gevangenispeloton. Dit neemt niet weg dat de vraag naar de levensduurte van deze instelling ook hier aan de orde is: uiteindelijk zingt Leuven Centraal het reeds acht jaar langer uit dan Eastern State Penitentiary en zijn de uitdagingen voor de toekomst niet gering.

Dit themanummer kwam tot stand op verzoek van de organisatoren van de studiedag '150 jaar Leuven Centraal (1860 - 2010)'. Deze studiedag is een organisatie van de Centrale Gevangenis Leuven, het Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC) (K.U. Leuven) en de Vakgroep Criminologie (V.U. Brussel) en grijpt op 1 oktober 2010 plaats in het Provinciehuis Leuven. De redactie van FATIK verleende graag zijn medewerking via het ter beschikking stellen van een forum voor de uitgeschreven teksten die bij die gelegenheid worden uitgesproken.

Tom Daems & Veerle Scheirs *

oorspronkelijk grondplan van de Centrale Gevangenis Leuven

* Tom Daems is postdoctoraal onderzoeker Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen (FWO), Instituut voor Strafrecht en Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), K.U. Leuven en hoofdredacteur van FATIK.
Veerle Scheirs is doctoranda, Vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel en lid van de redactie van FATIK.

Van cellulair kroonjuweel tot humaniserende penitentiaire praktijk

Markante feiten en krachtlijnen doorheen 150 jaar Leuven Centraal

Stef Christiaensen *

Zijn 150-jarig bestaan is een goede gelegenheid om Leuven Centraal te lichten uit de algemenere penitentiaire geschiedenis¹ van dit land. Dit is des te meer terecht omdat deze inrichting niet zo maar kan gelden als een exemplaar van het geheel. Ze verdient onze belangstelling omdat ze doorheen de tijd, vanaf haar ontstaan tot op vandaag, om allerlei redenen een prominente positie heeft ingenomen in het Belgisch gevangeniswezen.²

Bij chronologische historische overzichten worden veelal mijlpalen, breukmomenten en afgelijnde faseringen aangebracht. Dit is nochtans niet evident omwille van de complexe historische verhoudingen tussen filosofieën, discoursen, beleidsoriëntaties en de praxis.³ We zullen de krachtlijnen doorheen 150 jaar overlopen aan de hand van vier 'open' paragrafen omdat de invloeden en tendensen eerder evoluerend accumuleren dan dat ze als afgebakend kunnen worden voorgesteld binnen tijdsvakken. In de loop van het chronologisch overzicht schenken we tussentijds aandacht aan sommige markante gebeurtenissen die als het ware uit de band springen van de penitentiair-historische stroomlijn.

(Be)vestiging van een ideaalmodel en ingrijpende intermezzis

Ducpétiaux parel aan de kroon op de Geldenaaksevest

Het is eigen aan de geschiedenis om te speuren naar de vroegste origines van de hedendaagse systemen en instellingen.⁴ We moeten ons hier echter beperken tot de meer directe ontstaanscontext van de gevangenis, namelijk de tijd toen de staat nog maar in wording was en een penitentiaire beweging op gang kwam met als prominent figuur Edouard Ducpétiaux. Als voortrekker van een uitgesproken penitentiaire gedachte en actie in België wist Ducpétiaux, aanvankelijk mits veel inspanning, de politieke leiders te bewegen tot het voorzien in een geheel van diverse inrichtingen voor heropvoeding en strafuitvoering. Hij had al aangestuurd op de aanpassing van de centrale gevangenis van Gent, Vilvoorde, Aalst, Namen en Sint-Bernard in Hemiksem. Ze waren voor hem echter ver van volmaakt. Mede geïnspireerd door zijn christelijke mensvisie en schatplichtig aan de verlichtingsfilosofie had hij voor de strafuitvoering van langgestraften een doelmatig beveiligde inrichting voor ogen. Ze diende door haar regime en bouwkundig concept de gedetineerde te brengen tot boetedoening, inkeer en tot morele verbetering en dit rekening houdend met voor de tijd humane standaarden op fysiek en geestelijk gebied.

* Stef Christiaensen is doctor in de criminologische wetenschappen.

1 In de loop van de laatste dertig jaar werden een aantal criminologisch-historische overzichten samengesteld over de evolutie van het Belgisch gevangeniswezen (T. Peters, "Het gevangeniswezen: ontwikkeling, organisatie en beleid", Welzijnsgids – Organisatie IIA.2.5., afl. 16 juli 1983; A. NEYS en T. Peters, "De geschiedenis van het gevangeniswezen", in A. Neys, T. Peters, F. Pieters en J. Vanacker (eds.), Tralies in de weg. Het Belgisch gevangeniswezen; historiek, balans en perspectieven, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1994, 1-49; S. Christiaensen, M. Sprangers en K. Govaerts, In verzekerde bewaring. Een historisch overzicht over straf en detentie vanaf het Ancien Regime tot de Basiswet, Merksplas, Gevangenis museum vzw, 2007, 54p.; en het magnum opus E. Maes, Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf. 200 jaar Belgisch gevangeniswezen, Antwerpen, Maklu, 2009, 1201 p.).

2 Over de geschiedenis van Leuven Centraal is her en der al wel wat geschreven, maar een integraal, gebundeld werk (in de ruimste betekenis van het woord) is er van dit 'monument' nog niet. Deze bijdrage, evenals andere artikels in dit themanummer, kunnen hiertoe mogelijks een oriënterende opstap zijn.

3 S. Christiaensen, Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2004, 21-24.

4 Zo wordt in historische evoluties over het Leuven gevangeniswezen wel eens teruggedaan tot de periode dat stadsbolwerken als de Steenpoort, de Sint-Michielspoort, de Borch-poort, de Biestpoort, een pand in de Savoyestraat en een stadhuiskelder menig Leuvenaars, aangespoeld vreemdeling of zelfs student deden kreuken en zuchten (E. Van Even, Louvain dans le passé et dans le présent, Leuven, Aug. Fonteyn, 1895, 109-119, 140; L. Sinnaeve, Van Steenpoorte tot Leuven Centraal. Een historische reconstructie, Eindwerk voor het behalen van het getuigschrift van stadsgids, 1990, 14-23). Hoe boeiend ook, we gaan aan deze zogenaamde proto-penitentiaire tijd voorbij. Hiermee zouden niet alleen de limieten van deze bijdrage worden overschreden, maar tevens zijn de vroegere opsluitingsplaatsen niet echt voorlopers van de centrale gevangenis als oord voor het uitzitten van vrijheidsstraffen. Een historische link tussen de vroegere stadgevangenis (o.m. de Diestse Poort) en het huidige arresthuis is er daarentegen eerder wel.

Ducpétiaux vond hiervoor in eerste instantie inspiratie in de geschriften⁵ over het cellulair systeem zoals verwezenlijkt in de zogenaamde Pennsylvanische gevangnissen. Ook ging hij zelf op studiebezoek naar moderne gevangnissen in Engeland en op het Europees continent. Zo vormde hij zich een oordeel over wat België op penitentiair gebied wezenlijk nodig had. Men beweert daarom wel eens dat de centrale gevangenis te Leuven het beste representeert van wat de westerse wereld toen te bieden had. Waren de modelgevangnissen te Brüchsal, Pentonville en Cherry-Hill inspirerende voorbeelden, dan zou Leuven centraal met zijn zes cellenvleugels en meer wandelplaatsen, de 'grote drie' nog overtreffen.

Ducpétiaux was dan wel begeistert door de idee van een gevangenis in het centrum van het land voor langgestrafte mannen en een K.B. van 23 augustus 1846 had in die zin al perspectieven geopend, maar voor de eerste spadesteek was het nog jaren wachten. Bovendien had Ducpétiaux nog werk om zijn visie door te drukken daar in die tijd de regering nog niet overtuigd was dat het om een cellulaire gevangenis zou gaan. Mede na studiebezoek van vermaard architect Dumont aan modelgevangnissen in Engeland werd toch in deze zin beslist. Na onderhandelingen met het Leuvense stadsbestuur dat erg was opgezet met het project, maar zo veel mogelijk de compensaties geëist door de staat wilde inperken, kon de bouw, die drie jaar zou duren, in 1856 worden aangevat. De centrale overheid liet zich bij haar keuze voor Leuven kennelijk leiden door doorslaggevend argumenten van het stadsbestuur, namelijk nog heel wat vrije ruimte nabij het stadscentrum, allerlei faciliteiten die de stad kon bieden, gemakkelijke treinverbinding met Brussel.⁶

Uiteindelijk kwam een bouwwerk tot stand dat overeenstemde met het cellulair ideaal. Zeshonderd uniforme cellen vormden het zwaartepunt van een regime gebaseerd op individuele arbeid en persoonlijke boetedoening en inkeer. De centraal ingeplante kapel was het instrument bij uitstek voor de religieuze beïnvloeding van de gedetineerden. Een radiaal grondplan met zes vleugels, waarvan vijf met drie open verdiepingen uitstralend vanuit een centrum, het zogenaamde panopticon, maakte permanente observatie mogelijk. De

bekommernis voor de fysieke gezondheid bleek uit de voorzieningen voor de behandeling van de voeding, voor de persoonlijke hygiëne en kwam tevens tot uiting in de gesofisticeerde installaties voor de luchtverversing, de watertoevoer en de centrale verwarming. Om de veiligheid en de afzondering van de buitenwereld te waarborgen was de gevangenis omringd met een binnen- en buitenmuur en daartussen een patrouillepad, met hoektorens en met wachtposten.⁷ In steen gehouwen iconografie getuigt vandaag nog van de penitentiaire filosofie met op de eerste binnenkoer het chronogram, met stichtingsdatum, HIC Miseros Lapsos FIDES, Labor sCientla reLeVant (Hier worden de arme gevallen door geloof, werk en kennis overeind geholpen).⁸ De halfverheven sculptuur van kunstenaar Frans Vermeylen boven de toegangspoort is een voorstelling van aan de ene kant de publieke Macht die de boosdoener dwingt aan de voeten van Vrouwe Justitia en langs de andere kant de Godsdienst die hem terug optilt na de val. Het machtige gebouw in Tudorstijl met zijn kolossale muren, hoektorens en kantelen moet, zeker toen het nog vrij stond in de open ruimte aan de buitenzijde van de stad, een imposante, ontzagwekkende indruk hebben gemaakt.

Dit alles maakte dat de centrale gevangenis te Leuven – geroemd als het 'kroonjuweel' van de cellulaire detentie – internationaal in de belangstelling kwam te staan, dat ze voor buitenlandse architecten inspiratiebron en studieobject was⁹, dat er tal van publicaties aan werden gewijd en dat het een voortdurend komen en gaan was van hoogaangeschreven bezoekers. Tussen 1860 en 1885 zouden (volgens Bertrand) vierduizend bezoekers uit alle delen van de wereld (architecten, diplomaten, wetenschappers, advocaten, medici, vertegenwoordigers van buitenlandse regeringen...) de centrale gevangenis hebben aangedaan. In een aantal gevallen zou het niet zijn gegaan om een vluchtige passage, maar om een echt studiebezoek dat soms meerdere dagen duurde. Toenmalig directeur Bertrand publiceerde een bloemlezing van de talrijke lovende commentaren die tussen 1860 en 1923 waren neergeschreven in het gastenboek.¹⁰ Maar al bij al bleek 'het ideaal' niet volkomen functioneel. Degene die vanuit zijn 'management' een aantal structurele en architecturale mankementen moest ervaren was de eerste

5 In belangrijke mate door de geschriften van de Tocqueville en de Beaumont naar aanleiding van hun bezoeken aan Noord-Amerikaanse gevangnissen.

6 T. Verduyven, Edouard Ducpétiaux (1804-1868) als penitentiair hervormer. De centrale gevangenis in Leuven (1860) als concretisatie, *Licentiaatsverhandeling, KULeuven, Fac. Letteren- Dpt. Geschiedenis, 1999, 103-104.*

7 Een bouwkundige beschrijving met aandacht voor de penologisch-filosofische aspecten in: L. Sinnaeve, o.c., 29-34; L. RAMS, Huis Clos. Verkenning van architecturale en programmatrische aspecten van de gevangenis. Case study Leuven Centraal, *Licentiaatsverhandeling burgerlijk ingenieur architect, KULeuven, 1997-1998.*

8 Er was op weg naar het cellulair gedeelte nog een gelijkaardig chronogram, namelijk "ACClplentIsolItUdO aMICa" (E. Bertrand, "La Prison centrale de Louvain", *L'Ecou, 1927, 299.*)

9 De geschriften van Ducpétiaux over de bouw van gevangnissen evenals zijn 'eigen' centrale gevangenis te Leuven, hebben een rol gespeeld bij de constructie van onder meer het huis van bewaring in Roermond en de gevangenis te Rotterdam. O.m. het verwarmingsstelsel en de inplanting van de kapel werden bestudeerd. Dit blijkt uit het omvangrijke proefschrift van Petersen over de bouwkundige geschiedenis van het gevangeniswezen. (M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak; geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, bezien van zijn behuizing, Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Rechtsgeleerdheid, Rijksuniversiteit Leiden, 1978, 254-255, 363, 388-389, 394-395.*)

10 E. Bertrand, "La Prison centrale de Louvain", *L'Ecou, 1927, 291-297.*

directeur, Jean Baptist Stevens. Zo had Stevens, zelfs als levenslang verdediger van de ideeën van Ducpétiaux, kritiek op de bruikbaarheid van de inkompoort, op het feit dat het cellulair gebouw gedeeltelijk op kelderniveau was gelegen met problemen voor de aan- en afvoer van water, op de inplanting van de individuele wandelplaatsen, op de inplanting van de kapel, de ligging van de keuken, de bakkerij, de wasserij en de ziekenzaal.¹¹

Opmerkelijk bij de zogenaamde robuustheid van de gevangenis is dat als gevolg van een weerkundige ramp die Leuven en omgeving en andere delen van het land op 14 mei 1906 teisterde¹² de buitenmuur aan de kant van de Dekenstraat over een lengte van 175 meter is neergestort. Militairen werden opgeroepen om de wacht op te trekken.¹³ Stonden storm en een omvallende gevangenis muur symbool voor de toen reeds scherpe kritieken tegen het afzonderingsregime?

Evenzeer markant – en enige symboliek inhoudend voor de overgangstijd waarin de gevangenis is gebouwd – is dat nog werd voorzien in een driehoekige binnenplaats voor de doodstraf met de guillotine. De plek is weliswaar nooit als zodanig gebruikt. Verwonderlijk is alleszins dat Ducpétiaux, als fervent tegenstander van de doodstraf, nog heeft moeten aanzien dat in 'zijn' nieuw gevangenismodel een oude praktijk aantoonbaar aanwezig bleef.

Rode militanten en leidersfiguren in detentie

Wordt de tijdspanne tussen 1860 en de eerste wereldoorlog wel eens voorgesteld als de periode waarin het afzonderingsregime werd gevestigd en geconsolideerd, dan doorbrak de sociaal woelige tijd van de negentiende naar de twintigste eeuw op een bijzondere manier de routine in Leuven Centraal. Wegens hun rol in quasi revolutionaire manifestaties in de lente van 1886 werden de 'ophitsers' Falleur en Schmidt veroordeeld tot twintig jaar dwangarbeid en opgesloten in de centrale gevangenis. Om te voorkomen dat de passies onder de arbeiders wegens het lot van hun gevangenen kameraden nog zouden oplaaien en men een eventueel overlijden in de gevangenis wilde vermijden – voor het leven van Schmidt werd gevreesd – stelde toenmalig minister van Justitie Lejeune alles in het werk om de betreffende gedetineerden vrij te krijgen. Het waren uiteindelijk zij, samen met de anarchistische leider Wagener en nog een aantal veroordeelden naar aanleiding van de onlusten, die konden genieten van de eerste voorwaardelijke invrijheidstellingen. Lejeune zelf had in Leuven met de gedetineerden een gesprek en zette als het ware persoonlijk voor hen de gevangenispoort open. Vandaar dus de aanleiding voor een versnelde realisatie van de wet inzake de voorwaardelijke invrijheidstelling, waarvan Leuven Centraal het decorum vormt.¹⁴

postkaart van de ingestorte buitenmuur - 14 mei 1906

11 J.B. Stevens, *De la construction des prisons cellulaires en Belgique*, Brussel, Muquardt, 1874, 30-32.

12 Storm en onweer braken los in Leuven op 14 mei 1906 omstreeks 15.00u. Dit leidde tot overstromingen, vernielingen in gans de stad en omgeving en tot meerdere dodelijke slachtoffers. *Relaas in o.m.* Journal des petites affiches de l'arrondissement de Louvain, 20 mei 1906, 459-460.

13 In tegenstelling tot het centrum en de zone langs de Dijle was het hoger gedeelte van Leuven, onder meer de Geldenaaksevest, niet overstroomd. Over de oorzaken van het neerstorten van de muur deden verschillende veronderstellingen de ronde, zoals een aardschok of een blikseminslag. Volgens stadsarchitect Eugène Frische moet de kracht van het water zo sterk zijn geweest dat het metselwerk werd beschadigd en in de stad meerdere muren instortten. (M. Ceunen, G. Claesen, en P. Veldeman, *Leuven onder water. De overstroming van 14 mei 1906*, Leuven, Salsal, 2006, 17 en 66-67.)

14 S. Christiaensen, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2004, 248-255.

Eveneens in de context van sociale woelingen werd de internationaal vermaarde anarchist en intellectueel, Jules Moineau, in 1892 veroordeeld tot vijftig jaar dwangarbeid. Ook hij kwam terecht in de centrale gevangenis en ook zijn verblijf aldaar bracht voor de buitenwereld de gevangenis in beeld. Het 'martelaarschap' van Moineau werd in allerlei geschriften opgevoerd en hijzelf bracht tijdens meetings na zijn vrijlating het relaas over zijn tijd in de gevangenis. Het was de latere minister Vandervelde die als kamerlid de situatie van de anarchist onder de aandacht bracht. In de loop van een lang betoog maakte hij gewag van de weinig integere en zelfs sarcastische manier waarop Moineau door dokter Masoin, toenmalig geneesheer-aliënist, werd bejegend.¹⁵ Masoin zou hierdoor meerdere dagen de kranten halen. Voor Vandervelde was het lot van Moineau ook de aanleiding om onvolkomenheden van de wet van 1870 inzake de progressieve strafvermindering bij cellulaire detentie aan de kaak te stellen.¹⁶ Ook hierdoor stond Leuven Centraal, anders dan als penitentiair ideaal, in de volle aandacht.

Het geeft alleszins te denken over wat deze gevangenis, waarin militante arbeiders 'als martelaars voor de goede zaak' werden opgesloten, moet hebben betekend voor het gewone volk en vooral voor de in Leuven talrijke socialisten.

De 'Grote Oorlog' als ingrijpend intermezzo

Over de centrale gevangenis tijdens de eerste wereldoorlog is nog maar weinig geweten. Een weliswaar persoonlijk gekleurde, unieke bron voor het verleden van de gevangenis en tegelijk voor de oorlogsgeschiedenis van Leuven, is het autobiografisch relaas van directeur Ernest Bertrand dat hij in 1924 publiceerde in het blad "L'Ecrou".¹⁷ Veel aandacht gaat naar de augustusdagen van 1914, waarbij in hoogoplopende spanning de komst van de Duitsers wordt afgewacht. Even wordt overwogen de gevangenis gewapend te verdedigen en voorbereidselen worden getroffen mocht de gevangenis in brand worden geschoten. Aangrijpend zijn de binnenkomende berichten over de totale vernieling van Leuven, over mishandelingen en burgerdoden waaronder ook naasten van gevangenis personeel te lijden hebben. Bertrand komt alleszins naar voor als een sterke figuur die middels gewiekste onderhandelingen met de bezetter de gevangenis weet te vrijwaren van vernietiging, die talrijke gezinnen van personeelsleden in de gevangenis onder zijn hoede neemt en die er kennelijk in slaagt om via vindingrijke acties zowel de gedetineerden als de vluchtelingen blijvend van levensnoodzakelijke middelen te voorzien. De gezondheid van de gedetineerden zou met jaarlijks vijf tot

zes overledenen in de eerste jaren van de oorlog niet slechter zijn geweest dan in vreedstijd. In 1917 waren er echter al 15 sterfgevallen en in 1918 steeg dit tot 46 – waaronder de Italiaanse anarchist Gennaro Rubino – wat grotendeels werd verklaard door de Spaanse griep.

De oorlogsjaren brachten een paar onvermoede regimewijzigingen met zich mee. Vanaf 1915 verscheen elke zondag het door gedetineerden zelf geredigeerd blad "L'Effort vers le Bien – Streven naar Beter Leven" met informatie over de gebeurtenissen in de buitenwereld en dit ter morele ondersteuning van gedetineerden en personeel. Tevens werd tijdens de oorlog een fanfare opgericht met achttien spelers.

Cellulair bastion weerstaat progressieve wind

Vernieuwingsgezind beleid versus behoudende praxis

De eerste statistieken inzake de recidive, twijfels over de fysieke en psychische gevolgen van de penitentiaire afzondering, het als asociaal en wereldvreemd bestempeld karakter van het regime en de onmogelijkheid om de individuele morele beïnvloeding optimaal in de praktijk te brengen waren voor de sceptici van de cellulaire gevangenis redenen om het systeem op de korrel te nemen. De strijd tussen de voor- en de tegenstanders moet verbeterd zijn geweest. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de hetze tussen de criticus Adolphe Prins en de fervente verdediger van het systeem, Jean Baptist Stevens. Beiden stelden zich zelfs tijdens internationale congressen als kemphanen tegenover elkaar op. De vooruitstrevende visie van minister Lejeune en zijn pogingen om de sinds 1870 veralgemeende toepassing van het cellulair regime gedeeltelijk terug te draaien, brachten de protagonisten van het systeem zodanig in een egestelling dat doortastende veranderingen uitbleven. Na de oorlog waaide door 's lands bestuur een nieuwe wind, ook op penitentiair gebied. In de jaren '20 nam minister Vandervelde de gelegenheid te baat om een aantal vooroorlogse progressieve ideeën door te voeren, met name door de gevangenis vrij te maken voor een wetenschappelijke inbreng en door de gemeenschappelijke arbeid in te voeren. Tevens werd onder zijn impuls het dragen van de hoofdkap facultatief, werd de beschikbaarheid van lectuur uitgebreid, werden de afzonderingen in kapel en klaslokalen weggehaald en werden de luchtingskooien vervangen door gemeenschappelijke wandelplaatsen.¹⁸ Tussen

15 Hand. Kamer, 1898-99, 22 december 1898, 312.

16 S. Christiaensen, Tussen klassieke en moderne criminele politiek, o.c., 186, 213-214.

17 E. Bertrand, "La prison centrale de Louvain pendant le sac de la ville et sous l'occupation", L'Ecrou, 1924, 417-463.

18 L. Belym, "L'Étape contemporaine de l'évolution pénitentiaire belge", L'Ecrou, 1932, 196.

1922 en 1928 werden in tien gevangenissen, waaronder Leuven centraal, penitentiair-antropologische laboratoria ingericht.¹⁹ Samengesteld uit een geneesheer-antropoloog, een klerk en een bewaarder-meter werden ze opgevat als bijzondere medische diensten die de gevangenen aan een wetenschappelijk anatomisch, psychisch, later ook sociologisch en criminologisch onderzoek onderwierpen met het doel hen te oriënteren naar een specifiek regime met het oog op de individualisering van de penitentiaire behandeling.

Dit was echter buiten de waard gerekend van toenmalig Leuvens directeur Bertrand. Hij zag de wetenschappelijke bemoeienissen als een fundamentele aantasting van de geest en het concept van het cellulair regime en van de visie op de gedetineerde die er aan ten grondslag lag. Hij ging zich dan ook als directeur van de centrale gevangenis en als voorzitter van de door hemzelf opgerichte Federatie van het personeel der strafinrichtingen gedurende een tiental jaren hardnekkig verzetten tegen de penitentiaire antropologie en zijn pleitbezorgers²⁰, tegen de gemeenschappelijke arbeid en tegen al het andere dat in zijn ogen het afzonderingssysteem kon bedreigen. Voor Bertrand kon de fysieke en mentale toestand van de gedetineerden trouwens even goed worden vastgesteld door de traditionele gevangenisartsen, de morele evolutie door het personeel, de directeur en de aalmoezenier. Hij zag de penitentiaire laboratoria niet meer opleveren dan banaliteit, zogenaamde wetenswaardigheden die al lang gekend waren en hij vond zelfs dat de onderzoeken leidden tot leugenachtige en bedrieglijke opstellingen van de gedetineerden.²¹ Volgens hem kon dan ook geen sprake zijn van specifieke regimes en individualisering – een van de bedoelingen van de penitentiaire antropologie – maar moest in de bejegening van elke gedetineerde uniformiteit heersen.²²

Dominante impact van een directeur

Wanneer Bertrand zodanig van leer trok tegen de peni-

tentiaire antropologie, dan zou men kunnen veronderstellen dat de verstandhouding met het personeel van het antropologisch laboratorium in zijn eigen Leuven Centraal alles behalve hartelijk moet zijn geweest. Dit moet wellicht worden gerelativeerd. Bertrand zou namelijk veel respect hebben gehad voor de persoon van de toen nog jonge geneesheer-antropoloog Etienne De Greeff die later een van de 'founding fathers' zou worden van de Leuvense criminologie.²³

Diverse samenhangende redenen moeten aan de basis hebben gelegen van de aversie tegen (alleszins bepaalde strekkingen binnen) de penitentiaire antropologische beweging. Uiteraard bleven de weerstanders vasthouden aan hun moralistisch-voluntaristische penitentiaire filosofie die haaks kwam te staan op een positivistisch wetenschappelijke benadering van de antropologen. Daarenboven zagen de verdedigers van de klassieke visie, zoals bij uitstek Bertrand, met de nieuwe invloeden een toenemende infiltratie vanuit vrijzinnige en socialistische hoek²⁴ of zagen de penitentiaire idee bedreigd door een coalitie tussen het socialisme en de medische antropologie.²⁵ Nu had, alhoewel niet altijd 'orthodox' katholiek, De Greeff wel een andere dan socialistische en vrijzinnige achtergrond.

Een sterke, autoritaire persoonlijkheid, zoals Bertrand, moet het moeilijk hebben gehad met een toenemende invloed van 'nieuwlichters' in een wereld waarbinnen de hogere penitentiaire ambtenaren het tot dan voor het zeggen hadden.²⁶ Weinig bekend archiefmateriaal leert namelijk dat Bertrand niet aarzelde zich af te zetten tegen naar zijn mening te veel externe bemoeienis. Zo deden er zich tussen Bertrand en het Leuvens patronagecomité tussen 1914 en 1923 geregeld conflicten voor die te maken hadden met volgens het comité te verregaande pogingen tot inmenging en toezicht van de directeur.²⁷ Andere voorbeelden inzake de weerstandige houding van Bertrand tegen 'tussenkomen van buitenstaanders', zeker wanneer ze uitgingen van hogere gerechtelijke, administratieve

19 In uitvoering van het K.B. van 30 mei 1920.

20 Het was in die tijd dat een groep geneesheren en psychiaters, met als hoofdfiguren Héger-Gilbert, Vervaeck en Auguste Ley, die in de plaats van het veralgemeend cellulair systeem, de gevangenis tot een sociaal en moreel sanatorium wilden omvormen.

21 Hij zag geen meerwaarde in de penitentiaire laboratoria of zoals hij tijdens het internationaal penitentiair congres te Londen in 1925 uitbracht: "Les indications fournies par les médecins anthropologiques demeurent, en général, dans la banalité, et, en tous cas, ne sortent pas du cycle empirique depuis longtemps parcouru". In een polemiek hierover een jaar voordien met dokter Vervaeck trok Bertrand alle registers open en bestempelde de dienst als 'bluff', als illusoir en naïef (E. Bertrand, "Le bilan de l'anthropologie pénitentiaire. Réplique de la direction de la prison", L'Ecrou, 1924, 27).

22 Meer bepaald: "C'est l'individu qui doit s'adapter à la règle, et non la règle à l'individu" (E. BERTRAND, "Congrès pénitentiaire international de Londres - 1925", L'Ecrou, 1925, 246).

23 J. Casselman, Etienne De Greeff. 1898-1961. Psychiater, criminoloog en romanschrijver. Leven, werk en huidige betekenis, Antwerpen, Maklu, 2010, 63. Meer onderzoek, bijvoorbeeld op basis van de geschriften van De Greeff, zou een licht kunnen werpen op de houding van Bertrand tegenover De Greeffs uitgesproken visie en praktijk.

24 "Il est remarquable que les réformes proposées jouirent tout de suite de l'adhésion la plus chaleureuse dans la presse socialiste du pays". (E. Bertrand, "Congrès pénitentiaire international de Londres - 1925", L'Ecrou, 1925, 248).

25 A. Neys en T. Peters, l.c., 23.

26 E. Bertrand, "La quadrature du cercle", L'Ecrou, 1926, 31-33; E. Bertrand, "L'enfant prodigue", L'Ecrou, 1926, 60-61. Zie ook de reactie van Dr. Vervaeck op dit laatste artikel en vervolgens het wederwoord van Bertrand: L'Ecrou, 1926, 122-125.

27 Wellicht om de werkzaamheden onder controle te kunnen houden had Bertrand trouwens in 1913 geprobeerd om zelf te worden opgenomen in het patronagecomité. Diverse documenten in het semi-privaat archief van het patronagecomité Leuven (pater H. Morlion S.J., secretaris-penningmeester).

of politieke instanties, betreffen de detentie en de personen van de gebroeders Peltzer²⁸ en van de anarchist Rubino. Bertrand zou een nogal persoonlijke stempel hebben gedrukt op de detentiesituatie van sommige gedetineerden, zeker wanneer het om assertieven, mondigen en intellectuelen ging en wellicht dan nog vooral als ze een 'andere' ideologie aanhingen.²⁹

Met de oprichting in 1921 van een centrale arbeidsdienst en vervolgens van een algemeen reglement inzake het gebruik en de inrichting van ateliers voor gemeenschappelijke arbeid werd voor het globale gevangeniswezen de gevangenisarbeid op een andere leest geschoeid. In de Leuvense centrale gevangenis werden omstreeks 1925 enkele ateliers ingericht. Veel van de arbeid, zoals naaiwerk, gebeurde echter nog individueel op cel. Er werd nochtans ook voorzien in een drukkerij. Voor metaalwerk kwamen er in een benedenverdieping van een van de vleugels cellen met een dubbele dimensie en werden, bij gebrek aan plaats elders, in de gang volumineuze machines geplaatst. In de tuinen kwamen er nog enkele kleine smidsen en een schrijnwerkerij.³⁰ Als er toen al uitzonderlijk sprake was van gemeenschappelijke arbeid, dan was het vanzelfsprekend dat de werkzaamheden in volkomen stilzwijgen dienden te gebeuren. Bertrand meldde in 1926, duidelijk met genoegen, dat in Leuven Centraal er 'nog maar' een dertigtal gedetineerden, hetzij één op twintig, werkzaam was in een gemeenschappelijk atelier.³¹ Enkele jaren later sprak hij zich nog uit tegen de doorbraak van een industriële 'microcosmos' in de gevangnissen.³²

Ook op andere vlakken trachtte men, zeker in Leuven Centraal, de 'risico's' voor onderlinge contacten zo veel mogelijk te vermijden en de betreffende regimeveranderingen af te remmen. De regel van het zwijgen werd behouden, zelfs in de werkhuizen en tijdens de wandelingen. De schotten van de schoolbanken werden verwijderd, maar werden behouden in de kapel

en de bezoeken vonden nog steeds plaats in cellulaire spreekkamertjes.³³ Zelfs de uitvoeringen van de vroeger opgerichte fanfare konden slechts van op cel door de gedetineerden worden beluisterd. Werden op het einde van de jaren '20 de cellen gemoderniseerd en wellicht comfortabeler gemaakt³⁴, dan werd hiermee de cel zonder meer bevestigd als symbool en hoeksteen van het regime. Was er dus in de jaren '20 in de centrale gevangenis van Leuven van enige versoepeling van het regime sprake, dan werd er, consequent, en zo nodig met allerlei kunstgrepen over gewaakt dat principe en praktijk van de afzondering stand hielden.

Hoe is nu te verklaren dat juist in een periode dat veranderingen op til waren, de implementatie van die nieuwe visies, tegen de imperatieven van hogere instanties in, grotendeels kon worden verhinderd. Veel had duidelijk te maken met de principiële houding van Ernest Bertrand waaraan moeilijk kon worden getornd. Deze directeur had ongetwijfeld heel wat prestige en krediet verworven door zijn moedig en doortastend bestuur tijdens de eerste wereldoorlog. Bovendien kon hij zich beroepen op de steun van katholieke politici – bij uitstek kamerlid en Leuvens hoogleraar E. Van Dievoet – die het als hun missie zagen om weerwerk te bieden tegen vrijdenkers, socialisme en tegen de positivistische sociologische en antropologische mensvisie.³⁵ De invloed van Bertrand zou echter naar het einde van de jaren '20 beginnen tanen; zijn loopbaan eindigde in 1933.

Verkennen van nieuwe methodieken en enige aanzet tot reformisme

Het is pas nadat Ernest Bertrand van het toneel verdween dat ook vanuit Leuven Centraal hervormingsgezinde standpunten werden ingenomen. De latere directeur, F. Colpé, die nog onder Bertrand tot het kaderpersoneel hoorde,³⁶ verklaarde zich³⁷ uitdrukkelijke voorstander van het progressief penitentiair systeem,

28 De gebroeders Peltzer – gedetineerden uit hogere burgerlijke kring – werden na veroordeling wegens moord in 1886 in de centrale gevangenis opgesloten. In een commentaar op een artikel dat in 1927 over de gebroeders was verschenen liet Bertrand voluit zijn misprijzen blijken over de gedetineerden omwille van de publieke belangstelling die ze genoten, de steun die ze konden bekomen uit hogere bestuurlijke en politiek geledingen en omdat ze er in slaagden om afwijkingen te bekomen van het gewoon regime. (E. Bertrand, *L'Affaire Peltzer*, *L'Ecrou*, 1927, 110-122. Over de zaak Peltzer, zie tevens: S. Christiaensen, o.c., 50-56.)

29 Dat de individuele detentie kon afhangen van de opvattingen en handelswijze van de directeur blijkt bijvoorbeeld uit de houding tegenover Rubino. In 1906 hield de directeur verschillende brieven van Rubino aan zijn advocaten tegen. Omstreeks 1907 schreef Gennaro Rubino voor de tweede keer een memorie – waarvan 84 bladzijden bewaard bleven – aan de kamervoorzitter. Hij klaagde erin over misbruiken door de gevangenisdirecteur van Leuven, die hem verhinderde aan zijn familie in Groot-Brittannië een manuscript toe te zenden. Een klacht van Rubino bij de kamervoorzitter leidde in elk geval tot een brief, d.d. 31 december 1908 van de directeur-generaal van Justitie aan de Leuvense gevangenisdirecteur, waarin hij deze gelastte Rubino papier en schriften ter beschikking te stellen. Anderzijds stelt Morelli vast dat Rubino – al werden misschien eens krant of brieven in beslag genomen – wel allerlei lectuur kon bekomen en dat hij op een bepaald ogenblik persoonlijk vertaalwerk deed van het Italiaans in het Frans voor Bertrand. Bovendien zou dokter Delmarcel zich het lot van de gedetineerde hebben aangetrokken. (A. Morelli, Rubino. De aanslag op Leopold II, *Berchem, Epo*, 2009, 152-159.)

30 E. Bertrand, "La Prison de Louven centrale", *L'Ecrou*, 1927, 301.

31 Hij merkte cynisch op dat het aan dat tempo nog tot 2050 zou duren eer men in België over een veralgemeende gemeenschappelijke arbeid in de gevangnissen zou kunnen spreken. E. Bertrand, "Le travail des détenus. Un document sensationnel", *L'Ecrou*, 1926, 381.

32 E. Bertrand, "Congrès pénitentiaire international de Prague. Rapport présenté par Ernest Bertrand, directeur de la prisons centrale de Louvain", *L'Ecrou*, 1929, 496.

33 X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", *Bull. Best. Strafinr.*, 1956, 163.

34 X., "Cellule moderne", *L'Ecrou*, 1929, 38-40.

35 A. NEYS en T. PETERS, l.c., 22.

bestaande uit vier opeenvolgende fasen die zouden toelaten de verbetering te volgen en de re-integratie voor te bereiden.³⁸ Dergelijke ideeën stonden echter haaks op de reële mogelijkheden. Zoals enkele jaren later door J. Henskens, wellicht een van de eerste 'licentiaten in de criminele wetenschappen' uitvoerig werd geanalyseerd, waren allerlei nieuwe methoden voor een verregaande individualisering in de centrale gevangenis gewoon niet mogelijk; het concept en de infrastructuur waren er niet op voorzien.³⁹ De erfenis van Ducpétiaux was letterlijk in steen gestold en bleef duidelijk weerbarstig voor nieuwe visies en praktijken.

De verwachtingen voor een nieuwe penitentiaire era waren in die jaren toch hoog gespannen. Door toedoen van de ondertussen gevestigde penitentiaire antropologie ging men spreken van penitentiaire 'behandeling' en ontstonden allerlei ideeën en voorstellen over regimes en specifieke inrichtingen voor onderscheiden types van veroordeelden.⁴⁰ Men gewaagde niet louter meer van 'penitentiaire antropologie', maar nu ook van psychiatrie, neurologie en endocrinologie⁴¹, allemaal specialiteiten binnen het medisch domein die tot doel hadden zo goed mogelijk de fysieke en de mentale toestand van de gedetineerden vast te stellen, de strafuitvoering of penitentiaire behandeling te individualiseren en klasseringen door te voeren. De penitentiaire praxis volgde echter zeer ten dele de nieuwe visies en wetenschappelijke canons. Maar alleszins konden door de wet tot bescherming van de maatschappij van 1930, de inrichting van de strafscolen, van afdelingen voor lichaamsswakken, en de scheiding tussen primaire veroordeelden en recidivisten een honderdtal gedetineerden – waaronder 'moeilijke' categorieën – vanuit Leuven Centraal geheroriënteerd worden.⁴² Of de gedetineerden hiermee beter af waren blijft een open vraag.⁴³ Voor de centrale gevangenis betekende dit dat de bevolking werd uitgedund tot een administratief-gerechtigd homogener groep gedetineerden (met een straf van vijf jaar en langer). Hierdoor werd een meer inschikkelijk en voor de toekomst specifiek regime in deze gevangenis mogelijk.⁴⁴ Markant is wel

dat toen in 1930 bij de antropologische laboratoria van vijf gevangenis voor het eerst een aanvullende sociale dienst werd gecreëerd⁴⁵, dit niet het geval was voor de nochtans belangrijke centrale gevangenis van Leuven. Opmerkelijk, maar misschien niet verwonderlijk, gezien de gekende houding van Bertrand.

Gelijktijdig richting humanisering, manifeste onvrede en conflict

Regimewending uit acute noodzaak en veranderende visie op de gedetineerde

Het einde van de tweede wereldoorlog luidde voor het Belgisch gevangeniswezen een aantal markante evoluties in. Voor Leuven Centraal mag men wellicht spreken van een tendens naar meer humanisering. De oorlogsjaren zelf en de tijd van de repressie blijven voor de geschiedschrijving van de centrale gevangenis nog grotendeels witte bladzijden.⁴⁶ Alleszins werd de aanwezigheid van politieke gevangenen en verzetslieden nog gedurende enkele decennia actief in de herinnering gehouden.⁴⁷ Vandaag zijn in de gevangenis, benevens een gedenkplaat, nog memorabilia aanwezig van deze periode. Kort na de oorlog speelde Leuven Centraal ook een rol in de repressie. Zoals gevangenen wegens verzetsdaden tijdens de oorlogsjaren, verbleven er achteraf sommige zogenaamde incivieken als het ware in een dodencel; enkelen werden afgevoerd voor terechtstelling buiten de gevangenis; tien veroordeelden, twee vrouwen en tien mannen, werden in de centrale gevangenis zelf geëxecuteerd door het vuurpeloton.

Nochtans brak met de beëindiging van de oorlog ook een tijd van loutering aan die wendingen teweeg bracht in de mens- en maatschappijvisie wat onder meer gevolgen had op penitentiair gebied. Er kwam

36 Ernest Bertrand werd achtereenvolgens opgevolgd door Léon Thirionet, door Gaston Smets en door François Colpé.

37 Zoals dokter Vervaeck en inspecteur-generaal L. Belym reeds voorheen. (Cf. een amendement van Vervaeck tijdens het internationaal penitentiair congres te Praag in augustus 1930. (A. Delierneux, "Le Congrès pénal et pénitentiaire de Prague. D'après les documents officiels publiés à Prague lors du Congrès", L'Ecrou, 1930, 342; L. Belym, "L'Etape contemporaine de l'évolution pénitentiaire en Belgique", L'Ecrou, 1932, 196-197).

38 F. Colpe, L'Ecrou, Numéro consacré à la journée pénitentiaire du 9 avril 1933, 1-136, citaat, 1 en 8.

39 J. Henskens, "Les grands criminels à Louvain. Suite et fin", L'Ecrou, 1938, 61-87.

40 Zie bv. L. Belym, l.c., 1932, 190; A. Delierneux, "Le mouvement pénitentiaire belge", L'Ecrou, 1932, 349-350; 499 e.v.

41 L. Belym, "L'Etape contemporaine de l'évolution pénitentiaire en Belgique", L'Ecrou, 1932, 188.

42 X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr, 1956, 162-163.

43 Er wordt wel eens op gewezen dat de hervormingen vooral functioneel waren voor een betere beheersing van het totale gevangeniswezen.

44 T. Peters, Ongelijke levensvoorwaarden in de Centrale Gevangenis te Leuven, KULeuven, Centrum voor Interdisciplinaire Studie van de Strafrechtsbedeling, Acco, 1976, 58.

45 K.B. van 5 augustus 1930; J. Balthus, "Service des auxiliaires sociaux", L'Ecrou, 1930, 353.

46 Veel, zoniet alles, is nog te ontginnen inzake regime, verhouding van het bestuur tot de bezetter en het gebruik van de gevangenis voor specifieke doeleinden tijdens de bezetting.

47 Door een vaderlandslievende vriendenkring, een jaarlijkse plechtigheid, de uitgave van het tijdschrift "Cel 304" en de inrichting van vermeldde cel tot herdenkingsplek voor vooral degenen die in afwachting van hun terechtstelling in de gevangenis verbleven. In cel 304 op de gelijkvloers van vleugel D verbleef de verzetsman Edgard Lefever tot hij op 21 januari 1942 werd weggeleid om de volgende dag op de Nationale Schietbaan te worden gedood met de kogel. (Zie o.m. J. Cels, "Cel 304", Cel 304, juni 1961, afl. 3, 3).

internationaal een ware 'rechtenbeweging' op gang, die onder meer werd toegespitst op de situatie van gedetineerden.⁴⁸ Er zouden echter nog decennia overheen gaan alvorens door concrete initiatieven de normen inzake humane detentie aan concrete situaties te toetsen en scherp te stellen.⁴⁹ Ten tweede brachten de naoorlogse jaren een zekere 'veramerikanisering' met zich mee inzake sociaal enagogisch werk.⁵⁰ De tijd was er naar om een en ander ook in de gevangenissen te gaan toepassen. Ten derde was men door de massale toevloed van veroordeelden wegens de repressie genoodzaakt uit te kijken naar alternatieve beheerssystemen; onder druk van de omstandigheden vielen de weerstanden tegen het gemeenschapsregime weg.

Wat had deze naoorlogse context⁵¹ specifiek voor Leuven Centraal te betekenen? Door de verwijdering van de incivieken en door de reorganisatie van het gevangeniswezen in open, halfopen en gesloten inrichtingen, kwam letterlijk en figuurlijk ruimte vrij, wat een soepeler regime toeliet. Daar degenen die in de voorwaarden verkeerden werden overgeplaatst naar de penitentiare school- of landbouwcentra daalde de populatie van 646 eenheden op 1 januari 1947 tot 227 op 1 januari 1955.⁵² Het regime werd in Leuven in de jaren '50 concreet als volgt aangepast: op uitzondering van enkelen en weliswaar na observatie gedurende drie maanden, genoten alle gedetineerden van het gemeenschapsregime overdag; de regel van zwijgen werd opgeheven in de werkhuizen en tijdens de wandeling; de hokken in de kapel werden afgebroken; behalve in geval van uitzonderlijk veiligheidsregime werd bezoek in zaal samen met de gezinsleden ingevoerd; dragen van een nummer werd afgeschaft en toelating tot roken verleend. Van deze aanpassingen werd verondersteld dat ze een betere observatie van de morele evolutie en wellicht ook van de sociabiliteit van de gedetineerden zouden mogelijk maken.⁵³ Vanaf de jaren '50 namen de faciliteiten voor sociaal-culturele en sportieve ontwikkeling in detentie gestadig toe met de mogelijkheid voor gedetineerden om een abonnement te nemen op in België uitgegeven dagbladen, de organisatie van filmvertoningen, de inrichting van

twee zalen voor gezelschapsspelen, de oprichting van een zangkoor, een fanfare en een klein orkest.⁵⁴ In 1968 kwam er ook een toneelgroep. Van betekenis voor de eigenheid van de centrale gevangenis was dat voor ontspanning en vormende activiteiten een begin werd gemaakt met het engagement van 'externen', met name voor het aanleren van muziek en voor de regie van de toneelgroep. De beperkte infrastructurele capaciteit exploiterend werden sportterreinen aangelegd en werd volleybal de sport bij uitstek. In deze periode werd zowat dagelijks geoefend om op zondagmorgen wedstrijden te spelen. De beste ploeg kon drie maal per jaar uitkomen tegen een bezoekersploeg van buiten de gevangenis.⁵⁵ Reeds in 1953 was sprake van een 'sporthoogdag'.⁵⁶ Vanaf de naoorlogse jaren ging de overgrote meerderheid van de gedetineerden – medio de jaren '50 zowat vier vijfden – werken in werkhuizen. De groepen waren echter zodanig samengesteld dat ongewenste contacten konden worden voorkomen. Een zestigtal gedetineerden was tewerkgesteld voor huishoudelijke taken en onderhoudswerken en een minderheid bleef werken op cel.⁵⁷ De productiecapaciteit nam trouwens gevoelig toe. Op het einde van de jaren '60 beschikte de gevangenis over een schrijnwerkerij, een smidse, een boekbinderij, een schoenmakerij, een kleermakerij, een mandenmakerij en een offsetdrukkerij.⁵⁸

Antropologische ambities ingeperkt en experimenteren voor een zinvolle detentie

In deze periode werd ook gezocht naar nieuwe werkvormen voor de bevordering van de sociabiliteit en de rehabilitatie en voor meer psychisch welzijn van de gedetineerden. Tekenend hiervoor waren de invoering van de 'welfare' en de experimenten met de group-counseling. Als een vorm van self-government is de 'welfare' kort na de oorlog ontstaan met gedetineerden – aanvankelijk incivieken – waaraan de organisatie van een aantal sociaal-culturele taken en sportactiviteiten in handen werd gegeven. In Leuven Centraal was de Welfaregroep samengesteld uit een zestigtal gedetineerden. Een comité van vijf (later twaalf) leden trad

48 Waaronder de "Minima Regels voor de behandeling van gedetineerden" door de Verenigde Naties goedgekeurd in 1955; later tevens de KYOTO-normen aangenomen tijdens het vierde congres van de V.N. voor de bestrijding van de misdadigheid en de behandeling van delinquenten te Kyoto van 17 tot 26 augustus 1970.

49 Ook was deze rechtenbeweging toen nog maar een verre aanloop naar een rechtspositieregeling voor gedetineerden in België, zoals die werd aangenomen met de Basiswet betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden op 2 december 2004. Sindsdien verloopt de vertaling en toepassing ervan naar verdere concrete regels en praktijken eerder accideenteel.

50 De Amerikaanse invloed in West-Europa was onder meer merkbaar door de invoering van methodieken zoals groupwork, community organisation, social casework e.d.

51 Onder de directeurs Gaston Smets (tot 1947), François Colpé (tot 1951), Richard Petermans (tot 1964).

52 X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr., 1956, 163; T. Peters, Ongelijke levensvoorwaarden, o.c., 63

53 X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr., 1956, 163-164.

54 Ibid., 166.

55 X., "Bedrijvigheid van het Bestuur der Strafinrichtingen. Tienjarig verslag 1945 – 1955", Bull. Best. Strafinr., 1955, 260; X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr., 1956, 165.

56 X., "Sporthoogdag in de Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr., 1953, 627 – 636.

57 X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr., 1956, 164-165.

58 X., "Bestuur Strafinrichtingen. Vijfjaarlijks verslag 1965-1970", Bull. Best. Strafinr., BBS, 1970, 327.

onder de leiding van de onderwijzer, in de ruimste zin dienstverlenend op voor de medegedetineerden, vergaderde wekelijks en deed voorstellen aan de directeur. De leden van het comité zaten gegroepeerd in vleugel F. Ze hadden een gunstiger bewakingsregime en relatief ruime bewegingsvrijheid binnen de gevangenis.⁵⁹ De 'welfare' hield op te bestaan omstreeks 1976.

In de jaren '60 en nog in het begin van de jaren '70 heerste – althans in de discoursen – optimisme over de resocialisatiemogelijkheden binnen het penitentiair milieu. Men kwam er echter niet toe om de penitentiare praxis te stroomlijnen vanuit een coherente resocialisatieoptie. Toch bepleitten sommige kaderleden⁶⁰ eigentijdse initiatieven gericht op een diagnostische, therapeutische en resocialiserende benadering van de gevangenen.⁶¹ In dit verband werd reeds vanaf de jaren '50 het concept van de group-counseling, een vorm van Rogeriaanse, non-directieve groepstherapie, als beloftevol voor het gevangeniswezen voorgesteld.⁶² In 1968 werden al de gevangenisdirecteurs 'gevraagd' om er mee te gaan experimenteren. In maart 1969 werd ook in Leuven Centraal met een experiment gestart. Tussen 6 maart en 20 oktober van dat jaar werden 26 zittingen gehouden met een groep van acht geselecteerde gedetineerden en dit onder begeleiding van een sociaal assistent van de antropologische dienst. De toenmalige directeur suggereerde de mogelijkheid om, zoals dit bij andere activiteiten al het geval was, ook voor de group-counseling beroep te doen op medewerkers van buiten, indien ze maar verstandig, sociaal voelend en niet te jong zouden zijn.⁶³ Uiteindelijk is de group-counseling in de Belgische gevangenis een stille dood gestorven. Als verklaring werd gegeven dat er "bij het doorvoeren van het experiment hiërarchische, relatie-, communicatie- en statusproblemen rezen."⁶⁴ Een tussentijdse beoordeling over het Leuven experiment gaf weer dat de methodiek heel wat structureel-organisatorische knelpunten alsook individuele problemen van gedetineerden naar boven bracht, zonder dat er afdoende aan kon worden verholpen.⁶⁵

Ondertussen was ook het domein van de penitentiare antropologie aan veranderingen onderhevig. Na de tweede wereldoorlog bleek dat, ondanks de doctrine

van de *défense sociale nouvelle*, de penitentiare antropologie haar vooropgestelde rol inzake behandeling niet echt waar maakte. Zelfs tegen het antropologisch-diagnostisch onderzoek had dokter en later hoogleraar Etienne De Greeff, vanuit een aantal decennia ervaring met gedetineerden te Leuven, zich in 1951 al afgezet. Volgens hem zocht de discipline haar finaliteit vooral in het wetenschappelijk gehalte van haar eigen methodieken, wat alleen maar resulteerde in geleerd-pedante overwegingen. Hij voerde een eigen observatieschema in en besteedde veel meer aandacht dan de aanvankelijke penitentiare-antropologen aan het psychologische luik van de diagnose.⁶⁶ Als geneesheer-directeur van de penitentiare antropologische dienst richtte E. Degreeff in 1953 een 'Penitentiare strafcentrum' op dat zijn zetel had in de centrale gevangenis te Leuven.⁶⁷

Maar wanneer in 1971 in negen instellingen, waaronder in Leuven, de bestaande antropologische diensten verder werden uitgebouwd tot een multidisciplinaire oriëntatie- en behandelingseenheid (O.B.E.) bleef – ondanks wat de benaming deed veronderstellen – de praktijk van deze instellingen hoofdzakelijk beperkt tot diagnose en advies over individuele dossiers, zoals inzake de voorwaardelijke invrijheidstelling.⁶⁸ Men kan zich voorstellen dat nogal wat personeelsleden meer in hun mars hadden en meer ambiëerden voor de bejegening van gedetineerden. Het zag er echter naar uit dat tegen het begin van de jaren '70, na nogal wat beloftevolle ideeën en experimenten, het gevangeniswezen zou terugplooiën op een 'no-nonsense' beheer en bestuur.

De golfslag van maatschappelijke democratisering en van systeembevragende wetenschap

In de jaren '70 was de centrale gevangenis onderhevig aan een aantal gebeurtenissen die nooit eerder gezien waren en die volgens waarnemers en betrokkenen een nieuwe fase inluiden. De maatschappijkritische tendensen die zich bijzonder kristalliseerden in een universiteitstad als Leuven deden een brede golfslag ontstaan die tot in een instelling als de lokale gevangenis voelbaar was.

59 X., "De Centrale Gevangenis te Leuven", Bull. Best. Strafinr., 1956, 166; T. Peters, Ongelijke levensvoorwaarden, o.c., 158-160.

60 Waaronder enkele toen nog zeldzame directeurs met een academische menswetenschappelijke opleiding.

61 A. Neys en T. Peters, l.c., 31.

62 J. Dupreel, "Het Colloquium van Brussel over de nieuwe psychologische methoden ter behandeling van de gedetineerden", Bull. Best. Strafinr., 1962, 188; G. Houchon, "Inleiding tot de group-counseling in de strafinrichtingen", Bull. Best. Strafinr., 1963, 311; P. Kerkhofs en J. Gilson, "De group counseling in penitentiare milieu", Bull. Best. Strafinr., 1968, 123-144.

63 X., "De toepassing van de group counseling in de strafinrichtingen", Bull. Best. Strafinr., 1968, 287-288; R. Van Beeck, Gevangenis en group-counseling, Licentiaatsverhandeling, KULeuven, Fac. Rechtsgeleerdheid, afd. Criminologie, 1970, 59 e.v.

64 A. Neys en T. Peters, l.c., 31.

65 R. Van Beeck, o.c., 105 e.v.

66 J. Casselman, o.c., 63 en 80.

67 A. Neys en T. Peters, l.c., 29.

68 T. Peters, "De evolutie van het regiem in het Belgisch gevangeniswezen met bijzondere aandacht voor het regiem van de centrale gevangenis te Leuven", Nederlands Tijdschrift voor Criminologie, 1976, 319-320.

Wanneer op verzoek van minister van Justitie A. Vranckx in 1970 het penitentiair hoofdbestuur en de zes voornaamste universiteiten een samenwerking aangingen voor de ontwikkeling van penitentiair wetenschappelijk onderzoek⁶⁹ had men nog geen vermoeden van wat dit teweeg zou brengen. In de centrale gevangenis van Leuven vestigden zich een onderzoeksequipe van de KULeuven en van de UCL. De projectonderzoekers, doctorandi en licentiaatsstudenten leverden onderzoeksmateriaal af over onder meer de beleving van de detentie, de psychologische effecten van de lange gevangenisstraf, over procedures en cruciale beslissingsprocessen en over de verschillende regimes waaraan individuele gedetineerden onderworpen waren.⁷⁰ Anders dan de vroegere individueel-klinische en de systeemondersteunende benaderingen vonden de nieuwe Leuvense wetenschappers inspiratie in veelal structuralistische en symbolisch-interactionistische paradigma's die gefocust waren op controle- en disciplineringsmechanismen,⁷¹ op de betekenis voor samenleving en individu van regimes van gesloten instituties.⁷² Dit bewerkstelligde dan veelal een consequente penologisch-reductionistische visie.⁷³

Had op internationaal niveau het gevangenis-sociologisch onderzoek toen nog geen lange traditie⁷⁴, dan was voor ons land baanbrekend het in Leuven Centraal uitgevoerde doctoraatsonderzoek van socioloog en criminoloog T. Peters. Het had de bedoeling om een inzicht te verwerven in de inhoudelijke opvulling van het gevangenisverblijf en in het proces van regimebedeling dat aan de basis ervan lag. Met dit onderzoek bleek dat het voor de gevangenis als homogeen voorgehouden regime in werkelijkheid uitgesproken heterogeen en discretionair was door de aard van verschillende elementen van het regime.⁷⁵ Bovendien werden meerdere tegenindicaties vastgesteld die een ware resocialisatie in de weg stonden.⁷⁶

Het wetenschappelijk 'avontuur' binnen het penitentiair milieu verliep met wisselend succes. Voor de stopzet-

ting nog in de loop van de jaren '70 deden er verschillende verklaringen de ronde. Inspecteur-generaal Jacobs-Coenen wees op een totaal andere cultuur tussen het wetenschappelijk en het penitentiair milieu; de wetenschappers waren niet vertrouwd of konden zich niet vinden in de hiërarchische structuur en cultuur van het gevangeniswezen.⁷⁷ Van zijn kant merkte T. Peters op dat er ook geen duidelijke congruentie was tussen het hoofdbestuur van het gevangeniswezen en de wetenschappers inzake opzet en finaliteiten van het onderzoek.⁷⁸ Maar niet in het minst bleek het personeel (of alleszins fracties hierbinnen) niet erg opgezet met de infiltraties van systeemvreemde individuen die de handel en wandel binnen de gevangenis kritisch onder ogen kwamen nemen, zonder dat ze ter zake verantwoordelijkheid dienden op te nemen. Uiteindelijk leidden in Leuven Centraal de moeilijkheden tussen de wetenschappers en het lokaal personeel – vooral wegens de druk van de bewaarders – tot een hoogtepunt met het wegzenden van de equipes van de KULeuven en van de UCL.⁷⁹ Het wetenschappelijk meerjarenproject was op het eerste zicht op een sisser uitgelopen. Nochtans had het, niet in het minst in Leuven, een sterke stimulans gegeven aan het penitentiair en penologisch onderzoek en onderwijs. Op termijn hebben de toenmalige spanningen de verstandhouding tussen de Leuvense criminologen en het kader van de gevangenis geen schade berokkend, wel integendeel.

Het annus horribilis 1976 blijft ongetwijfeld geboekstaafd als een mijlpaal, volgens sommigen een breekpunt of keerpunt, in de geschiedenis van Leuven Centraal. Na al wat spanningen de dagen ervoor en mogelijks als aanleiding de warme zomer van dat jaar⁸⁰, gingen op 21 juni de gedetineerden van alle werkhuizen en diensten in staking. Aanvankelijk sloten ook de bewaarders zich bij de actie aan. De beroering in de gevangenis zou zich nog uitstrekken tot in oktober.⁸¹ Onvrede en opstanden, in die periode zowel in het buitenland als in tal van Belgische gevangenissen, lagen, alleszins achteraf beschouwd, in de lijn der ver-

69 C.S., "Samenwerking tussen de Universiteiten en het Bestuur Strafinrichtingen", Bull. Best. Strafinr., 1970, 25-27.

70 In het begin van 1970 werden de onderzoeksdomeinen van de KULeuven als volgt geformuleerd: "De K.U.Leuven zal zich interesseren voor de veroordeelden die een zware straf ondergaan en zal voornamelijk een studie wijden aan de persoonlijkheidsstructuren van de gedetineerden, aan de psychologische invloed van het penitentiair leven op hun gedrag, aan de sociologische wisselwerkingen in het gevangenis milieu, aan de psycho-pathogene factoren die voor, tijdens en na de hechtenis tot uiting komen." Bestuur Strafinrichtingen. Vijfjaarlijks Verslag, 1965-1970, Bull. Best. Strafinr., 1970, 192.

71 Cf. Foucaults "Surveiller et Punir".

72 Cf. Goffmans "Total Institutions".

73 Herkenbaar aan de "Leuvense school voor criminologie." Eveneens bij tal van criminologen elders, zoals bijvoorbeeld P. Landreville in Canada en Th. Mathiesen in Noorwegen. Men onderscheidt, zeker in die tijd, drie perspectieven: het reformisme, het reductionisme, het abolitionisme.

74 Voorlopers waren het onderzoek van D. Clemmer, The prison community, voor het eerst verschenen in 1940 en het onderzoek met een conflict-sociologische benadering van G. Sykes, The society of captives, verschenen in 1958.

75 Onder meer inzake verloning, lidmaatschap van de welfare, systematische contactarmoede van een aantal gedetineerden, ongelijke controle-activiteiten...

76 T. Peters, Ongelijke levensvoorwaarden, o.c., 252-263.

77 E. Jacobs-Coenen, "Wetenschappelijk onderzoek en gevangeniswezen", Bull. Best. Strafinr., 1978, 68.

78 T. Peters, "Synthese van de werkzaamheden van de werkgroep gevangeniswezen", Bull. Best. Strafinr., 1978, 76.

79 L. Van Outrive, De gevangenis: een systeem op drift, Leuven, Davidsfonds, 1978, 79.

80 De gedetineerden vroegen collectief omwille van de hitte een bijkomende wandeling, hetgeen werd geweigerd. Enkele dagen voordien was er ook een zelfmoord hetgeen de emoties mogelijks heeft doen oplaaien.

81 Vanuit een systeemkritische visie is het gebeuren in Leuven Centraal beschreven in L. Van Outrive, o.c., 81-98.

wachtingen. Het discretionair op gunsten gebaseerd gevangenisstelsel – de zogenaamde ‘betutteling’ – was natuurlijk haaks komen te staan op het groeiend zelfbewustzijn en de mondigheid van gedetineerden. Een gevangenis is niet zodanig een gesloten entiteit dat de kritische, democratiserende of emancipatorische tendensen er niet voelbaar zouden zijn. Maken de gebeurtenissen in Leuven Centraal deel uit van een ruime beweging van gevangenisopstanden⁸², dan is wat zich in Leuven afspeelde van bijzondere betekenis in de penitentiaire geschiedenis omwille van het democratisch en niet-gewelddadig karakter van de acties en de campagne.

Al zal intern wel psychische druk in het spel zijn geweest, dan blijkt het democratisch gehalte uit de manier waarop het eisenpakket tot stand kwam en werd verdedigd, en uit de geheime verkiezing van een gedetineerdenparlement bestaande uit 45 afgevaardigden, nederlandstaligen, franstaligen en vreemdelingen. De eisen van de actievoerders van Leuven Centraal hadden betrekking op de procedure inzake de V.I., een aantal aspecten inzake het regime en de vraag naar gekwalificeerd personeel ter voorbereiding van de reclassering.⁸³ Betekenisvol voor de rol van de Leuvense campagne was dat de afgevaardigden van de gedetineerden een pakket van twintig eisen formuleerden ‘voor alle gevangenis van België’.⁸⁴ De sterkte van de actie en de solidariteit blijken tevens uit het feit dat, na stevige druk, de gedetineerden hun eis zagen ingewilligd om de 45 afgevaardigden die weggehaald en verspreid waren over andere gevangenis, terug te brengen naar Leuven. Inzake de eisen waar de acties om te doen waren, haalden de gedetineerden maar in beperkte mate hun slag thuis. Er werd – voor het ganse gevangeniswezen – bekomen dat de gedetineerden worden geïnformeerd over het opstarten van een individuele V.I.-procedure en over de resultaten ervan.⁸⁵ Tevens werden in de loop van de tijd een aantal maatregelen genomen die, weliswaar beperkt, bijdroegen tot de liberalisering en humanisering van het regime. Was op dat moment nog zo goed als geen sprake van de vestiging van een betere rechtspositie, dan was de toenmalige contestatie zeker een factor die op termijn heeft bijgedragen tot het debat over de penitentiaire rechten.

Bij wat zich in de jaren '70 in Leuven Centraal afspeelde kan de vraag rijzen of het toenmalig eerder kritisch

wetenschappelijk onderzoek en de contestatie wat met elkaar te maken hadden.⁸⁶ We houden het hier bij de vaststelling dat zowel de toenmalige academische visies als de emancipatorische opstelling van de gedetineerden fenomenen waren te situeren in een zelfde democratiserende en maatschappijkritische context.

De langgestrafte medemens (h)erkend

Het penitentiair beleidspad is vandaag niet met rozen bezaaid. De resocialisatie – zeker wanneer het gaat om persoonsnabije begeleiding van binnen naar buiten – loopt mank, sommige infrastructures zijn niet meer van de tijd, in soms nieuwe of hernieuwde inrichtingen is een hedendaagse penologische (toekomst)visie moeilijk te onderkennen⁸⁷, en er is natuurlijk de overbevolking met alle gevolgen op psychisch en fysiek vlak van dien. Dit is hoe het systeem vandaag veelal overkomt. Het gevangeniswezen heeft er echter baat bij zich op te trekken aan vaak exclusieve voorbeelden. Weliswaar van op enige afstand kijkend, kan ik uit de talrijke goede praktijken van Leuven Centraal afleiden dat hier een beleid met een missie en een visie wordt gevoerd.

Wat dit beleid en regime concreet betekenen wordt elders in dit themanummer door directeur Guido Verschueren uitvoerig behandeld. Treffend zijn alleszins de krachtlijnen en de betrachtingen die we tijdens de voorbereiding van deze studiedag konden optekenen. Ze komen er op neer dat Leuven Centraal een plaats wil zijn voor een menswaardige, verdraaglijke detentietijd; dat tijdens het verblijf initiatieven worden genomen die bijdragen tot de mentale, culturele en fysieke ontplooiing van de gedetineerde; dat de gedetineerde wordt gesensibiliseerd om persoonlijke capaciteiten te ontdekken en te ontwikkelen en daardoor te groeien naar een hoger gevoel van eigenwaarde; dat vaardigheden worden geoefend die dienstbaar zijn na de detentie.

Deels gaat men hiermee in Leuven Centraal voort op een weg die reeds vroeger was ingeslagen. Maar grotendeels was het vanaf de jaren '80 of van net ervoor dat, zoals het opendeurregime, initiatieven

82 Voor het geheel van België deden de rellen, munitierijen en opstanden zich voor vanaf begin 1976 tot in het begin van de jaren '80.

83 Persoonlijk bekomen kopie van document.

84 Persoonlijk bekomen kopie van document.

85 Brief van de minister van Justitie aan de directeur-generaal van het penitentiaire bestuur, d.d. 28 juni 1976.

86 Betekenisvol in dit verband is volgende uitspraak van toenmalig inspecteur-generaal van het gevangeniswezen, E. Jacobs-Coenen: “[...] Het uitbreken van incidenten, die de controlefunctie van het personeel sterk in gevaar brachten en die wezen op een zekere bewustwording bij de gedetineerden in verband met de invraagstelling van hun penitentiaire toestand en hun verhouding met de overheid, bracht automatisch het afweermechanisme in werking met als gevolg de tijdelijke opschorting van de activiteiten van de universitaire teams en zelfs hun uitsluiting”. (E. Jacobs-Coenen, l.c., 68).

87 Zie diverse bijdragen in “Orde van de dag. Criminaliteit en samenleving”. K. Beyens en F. Janssens (red.), Thema “Gevangenis voor de 21^e eeuw. Opportuniteit of gemiste kans?”, december 2009.

zijn genomen die uniek zijn gebleven voor gesloten inrichtingen. Met andere initiatieven was Leuven Centraal baanbrekend. Markant en slechts ten titel van voorbeeld, zijn in dit verband de vader-kind-werking (met o.a. de roefelzaal), de gemengde toneelwerking, de sportactiviteiten met verregaande fysieke prestaties, het aanleren van verfijnde culinaire vaardigheden met het verzorgen van recepties enz.

Als extern, maar geïnteresseerd waarnemer ben ik van mening dat deze gevangenis haar hedendaagse missie, visie en karakteristieken te danken heeft aan een symbiose van gunstige factoren. Er zijn ten eerste de profielen van het personeel. Vanaf de tweede helft van de jaren '70 raakten de klassieke, bestuurlijk opgeklommen directeurs⁸⁸ geleidelijk aan vervangen door directeurs met een menswetenschappelijke universitaire vorming. Gelukkig kregen deze nog jonge directeurs in Leuven van hun lokale hoofddirecteurs en vanwege het hoofdbestuur kansen om creatief en vernieuwend aan de slag te gaan. Het kon niet anders dan dat hun bezieling en humanitaire ingesteldheid aanstekend werkte op ander kaderpersoneel en op penitentiaire beambten. Bovendien greep Leuven Centraal, waarschijnlijk als

eerste gevangenis, de kans aan om middels BTK-projecten⁸⁹ aan de slag te gaan met nieuwe sociale en psychosociale krachten. Ten tweede heeft uitgesproken deze gesloten gevangenis spreekwoordelijk de deuren opengezet voor de buitenwereld. Leuven en omgeving zijn rijk aan diensten, professionelen en vrijwilligers die zich sociaal, cultureel, sportief en vormend in de gevangenis beschikbaar stellen. Ten derde mag men ongetwijfeld spreken van een gunstige interactie tussen de gevangenis en de Leuvense universiteit met in het bijzonder het domein criminologie. De wetenschappelijke projecten, grensverleggende experimenten, de opdrachten van stagiairs, de inbreng van personeelsleden in de loop van opleidingen getuigen, zeker doorheen de laatste drie decennia, van een samenwerking waardoor gevangenis en academisch milieu elkaar gunstig hebben beïnvloed.

Bij deze vaststellingen moet men concluderen dat waar bezielde krachten met een visie aan het werk zijn, een basisstructuur van 150 jaar oud geen belemmering vormt voor een missie die te duiden is als de dagelijkse '(h)erkenning van de langgestrafte medemens'.

⁸⁸ Die allicht ook hun verdiensten hadden.

⁸⁹ B.T.K. staat voor Bijzonder Tijdelijk Kader. Het was in deze periode de bedoeling om jonge afgestudeerden mogelijkheden te bieden in het arbeidscircuit, meer bepaald in de non-profitsector met een openbare of sociale meerwaarde.

Het leven in de gevangenis: individuele beleving en collectief gebeuren

Sonja Snacken*

Leuven-Centraal bestaat 150 jaar. Zoals aangegeven door Stef Christiaensen eerder in dit nummer heeft het in die periode een hele evolutie doorgemaakt, gekoppeld aan veranderende inzichten over de effecten van vrijheidsberoving op eenieder die ermee in nauw contact komt: gedetineerden, hun families, het personeel,... Hoewel er ook onderzoek is gebeurd naar de beleving van de cellulaire opsluiting in de 19e eeuw¹, zal ik mij toespitsen op de gevangenis van de laatste periode, nl. na de Tweede wereldoorlog. Het is vanaf die periode dat het sociologische, en later het psychologische onderzoek naar de realiteit en de effecten van de vrijheidsberoving tot ontplooiing komt. Maar gevangenissen evolueren ook onder invloed van demografische, socio-economische, culturele, politieke wijzigingen in de samenleving. Deze bijdrage wil kort stilstaan bij de wetenschappelijke inzichten in de beleving en de effecten van de vrijheidsberoving nu, 150 jaar na de oprichting van Leuven-Centraal, voor gedetineerden en personeel.

voortvloeiende veiligheidsvereisten bepalen fundamenteel het dagelijkse leven in een gevangenis. Gevangenissen beogen totale controle over het leven van de gedetineerden en zijn gekenmerkt door hiërarchie, routine, bureaucratische categorisering en segregatie, rituelen van degradatie en initiatie via processen van 'role stripping' (verlies van de verscheidenheid aan sociale rollen in de buitenwereld en vervanging door de rol van 'delinquent' en 'gedetineerde') en 'mortification' (verlies van privacy, autonomie, controle over het eigen leven). Deze processen beginnen bij het onthaal (foto, bad, afgeven van persoonlijke bezittingen en kleren, vervanging door gevangenisuniform) en gaan verder tijdens de hele detentie (controles van cel, briefwisseling en bezittingen, fouilles op het lichaam en naakt-fouilles). Zij illustreren de mogelijkheden van de institutie om het leven van de gedetineerde te controleren op een omvattende wijze die ongebruikelijk is in andere contexten. Gevangenissen verschillen bovendien van andere totale instituties door de aard en de mate van machtsonevenwicht tussen personeel en gedetineerden. Gedetineerden zijn onderworpen aan een gezag dat ze niet noodzakelijk als legitiem ervaren, maar dat door de uitvoerders, het gevangenispersoneel, zelfs door geweld kan uitgeoefend worden. De ervaringen van de concentratiekampen en wetenschappelijke experimenten zoals die van Milgram³ en Haney en Zimbardo⁴ hebben aangetoond dat dergelijk onevenwicht tot situaties van extreme afhankelijkheid kan leiden die inherente risico's op machtsmisbruik en ongeoorloofd geweld inhouden. Deze kunnen niet verklaard worden door enkele sadistische 'rotte appels': vele gemiddelde burgers blijken in bepaalde omstandigheden tot dergelijk gedrag in staat te zijn.

Sociologie van de gevangenis

Gevangenissen zijn bijzondere sociale instituties. Goffman² omschrijft ze als één van de vormen van totale instituties, gekenmerkt door het feit dat de bewoners, in tegenstelling tot wat ze doen 'buiten', de verschillende deelaspecten van het dagelijkse leven zoals werken, slapen en vrijetijdsbesteding, moeten verrichten op éénzelfde plaats en onder éénzelfde gezag, in het gezelschap van mensen die ze niet gekozen hebben, en volgens een gestructureerd schema van activiteiten dat door het personeel opgelegd wordt via formele regels. Totale instituties worden gekenmerkt door een fundamenteel onderscheid tussen de grote groep bewoners die onder controle staan en de kleine groep superviserend personeel. Gevangenissen verschillen bovendien van andere totale instituties omdat hun primair doel niet het welzijn van de bewoners nastreeft, zoals bv. in homes voor bejaarden of zieken, maar het beschermen van de maatschappij tegen deze bewoners. De daaruit

Deze kenmerken van gevangenissen moeten evenwel in samenhang gezien worden met de complexiteit van het dagelijks gevangenisleven en de belangrijke verschillen in sociale organisatie tussen gevangenissen. De totale macht van het personeel dient gerelativeerd door de realiteit van de staf – gedetineerden ratio, waarbij het personeel sterk in de minderheid is, en de noodzakelijke medewerking van de gedetineerden voor het verrichten van routine taken.⁵ In de zgn. 'post-

* Sonja Snacken is gewoon hoogleraar vakgroep criminologie, Vrije Universiteit Brussel.

1 H. Franke, Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland, Utrecht: Spectrum/Aula, 1990.

2 E. Goffman, "On the characteristics of total institutions" in D. Cressey (ed) The Prison: Studies in Institutional Organization and Change, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961, 15-64.

3 S. Milgram, Obedience to Authority, an Experimental View, New York: Harper Torchbooks, 1975.

4 C. Haney, W. Banks en P.G. Zimbardo, "Interpersonal dynamics in a simulated prison", International Journal of Criminology and Penology, 1973, 1, 69-97.

5 G. Sykes, The Society of Captives, Princeton: Princeton University Press, 1958.

autoritaire gevangenissen, waar het personeel niet gewapend is en permanent (dreigen met) geweld niet aanvaard wordt, ervaart het personeel heel wat druk om tot een aanvaardbare *'modus vivendi'* met de gedetineerden te komen via compromissen en flexibiliteit⁶. Dit moet begrepen worden in de context van Sykes⁷ beschrijving van de vrijheidsberoving als een situatie van deprivaties, de zgn. *'five pains of imprisonment'* voor de gedetineerden: deprivatie van vrijheid, van goederen en diensten, van heteroseksuele relaties, van autonomie, van persoonlijke veiligheid. Deze deprivaties zijn belangrijk om zowel de individuele beleving als het collectieve gebeuren in detentie te begrijpen, aangezien vele handelingen en gedragingen van gedetineerden erop gericht zijn te trachten deze deprivaties te verminderen of te compenseren. Gedetineerden zijn geen passieve objecten die een vrijheidsberoving ondergaan, zij *'belevan'* de detentie, en blijven *'actoren'* die reflecteren over hun situatie en er strategisch trachten op in te spelen.⁸ Gedetineerden hebben ook belang bij geordende routines en medewerking met het personeel, die tot meer *'ontologische zekerheid'* en toegang tot schaarse goederen en diensten kunnen leiden, maar kunnen hier ook weerstand tegen bieden teneinde een stukje eigen identiteit te bewaren in een *'mortifying total institution'*.⁹

In de recente penologische literatuur is er discussie over de vraag in welke mate onze huidige moderne gevangenissen nog steeds als *'totale instituties'* kunnen omschreven worden. Sommige auteurs benadrukken het verminderde totalitarisme door het invoeren van rechten van gedetineerden, meer activiteiten, het openen naar de buitenwereld en het binnenbrengen van externe diensten.¹⁰ Anderen benadrukken dat de essentie van het instituut ongewijzigd gebleven is. Het doel van de gevangenis is nog steeds prioritair het beschermen van de samenleving tegen haar bewoners, niet het verdedigen van hun belangen, en gedetineer-

den blijven afhankelijk van het instituut, dat hun leven volledig tracht te controleren.¹¹

Psychosociale effecten van vrijheidsberoving

In een recent overzicht van de *'contextuele revolutie in de psychologie'* en de implicaties hiervan op het begrijpen van de psychologische effecten van vrijheidsberoving, schrijft Craig Haney:

*"the pains of certain forms of imprisonment, far from being merely unpleasant, can transform prisoners, permanently impede their development, undermine their present and future wellbeing, and shape and affect their potential for post prison adjustment."*¹²

De huidige psychologische theorie erkent volgens hem de invloed van situationele en contextuele determinanten op het gedrag¹³, op verscheidene vormen van psychopathologie, inclusief depressie¹⁴ en op wangedrag en gewelddadig gedrag in gevangenissen.¹⁵ Deze effecten variëren evenwel met de duur van de detentie, de kenmerken van het regime en persoonlijke kenmerken van individuele gedetineerden.

Een eerste risicovolle periode betreft de opsluitingsfase. De overgang van vrijheid naar detentie wordt gekenmerkt door een verhoogde kwetsbaarheid voor zelfmoord en automutilatie.¹⁶ De meeste zelfmoorden gebeuren in de eerste maand van de vrijheidsberoving.¹⁷ Vooral beklagden vertonen een hoge mate van stress, die voortvloeit uit de *'geinstitutionaliseerde onzekerheid'* die kenmerkend is voor de voorlopige hechtenis: onzekerheid over de duur van de detentie, over het resultaat van de gerechtelijke procedure, over het leven in de gevangenis, zeker bij een eerste opslui-

6 J. Jacobs, *Stateville: the Penitentiary in Mass Society*, Chicago: Chicago University Press, 1977; G. Chantraine, *Par-delà les murs. Expériences et trajectoires en maison d'arrêt*, Paris: Presses Universitaires de France, 2004.

7 G. Sykes, o.c.

8 S. Cohen en L. Taylor, *Psychological Survival*, Harmondsworth: Penguin, 1981; M. Bosworth, *Engendering Resistance: Agency and Power in Women's Prisons*, Aldershot: Ashgate, 1999.

9 R. Sparks, A.E. Bottoms en W. Hay, *Prisons and the Problem of Order*, Oxford: Clarendon Studies in Criminology, Clarendon Press, 1996, 51.

10 G. Lemire, *Anatomie de la prison*, Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1991.

11 A. Chauvenet, "L'échange et la prison" in C. Faugeron, A. Chauvenet en P. Combessie (eds.), *Approches de la prison*, Ottawa: De Boeck Université, 1996, 45-70; C. Rostaing, "Les relations entre surveillantes et détenues" in C. Faugeron, A. Chauvenet en P. Combessie (eds.), o.c., 101-125; J. Irwin en B. Owen, "Harm and the contemporary prison" in A. Liebling en S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*, Cullompton: Willan, 2005, 94-117.

12 C. Haney, "The contextual revolution in psychology and the question of prison effects" in A. Liebling en S. Maruna (eds.), o.c., 68.

13 C. Haney, "Making law modern. Towards a contextual model of justice", *Psychology, Public Policy and Law*, 2002, 7, 3-63; R. Loeber, "Developmental continuity, change and pathways in male juvenile problem behaviors and delinquency" in J.D. Hawkins (ed.), *Delinquency and Crime: Current Theories*, New York: Cambridge University Press, 1996, 1-27.

14 C. Hammen, "Vulnerability to depression: Personal, situational and family aspects" in R.E. Ingram (ed.), *Contemporary Psychological Approaches to Depression: Theory, Research and Treatment*, New York: Plenum Press, 1990, 59-69.

15 C. Haney, "The contextual revolution in psychology and the question of prison effects" in A. Liebling en S. Maruna (eds.), o.c., 77; A. Bottoms, W. Hay en R. Sparks "Situational and social approaches to the prevention of disorder in long-term prisons" in T. Flanagan (ed.) *Long-term Imprisonment: Policy, Science and Correctional Practice*, Thousand Oaks: Sage Publications, 1995, 186-196.

16 J. Harvey, "Crossing the boundary: the transition of young adults into prison" in A. Liebling en Maruna (eds.), o.c., 232-254; A. Liebling, "Prison suicide and prisoner coping", *Crime and Justice*, 1999, 26, 283-359.

17 HM Prison Service, 2004.

ting.¹⁸ De vermelde 'role stripping' en 'mortification of self' leiden tot grote onzekerheid bij de gedetineerden, een sterk gevoel van verlies (verlies van vrijheid en controle, verlies van identiteit en relaties, verlies van het eigen 'leven') en van onveiligheid (machteloosheid, hulpeloosheid, vrees voor andere gedetineerden). Dit leidt tot een hoge mate van *psychological distress*, zelfs na drie dagen.¹⁹ Een Canadese studie heeft aangetoond dat, enkele weken na hun opsluiting, de helft van de 133 bevroegde gedetineerden een milde vorm van depressie vertoonden, en 8% zwaar depressief was.²⁰ De gedetineerden vermeldden als belangrijkste problemen: het verlies van vrijheid, conflicten met andere gedetineerden, onvoldoende ondersteuning door het personeel, gebrek aan activiteiten, het missen van familie en vrienden. Blijvende ondersteuning van de relaties 'buiten' wordt daarom als een heel belangrijke factor beschouwd, ook voor de aanpassing 'binnen'.²¹ Individuele gedetineerden verschillen evenwel in het ervaren van deze problemen. Gedetineerden met een hoge interne *locus of control* rapporteren aldus lagere niveaus van *psychological distress* dan gedetineerden met een hoge externe *locus of control*.²² Het verschaffen van enige vorm van controle aan gedetineerden over bepaalde aspecten van hun leven in de gevangenis kan deze *psychological distress* verminderen.

Deze studies tonen aan dat ook korte gevangenisstraffen (tot 6 maanden) reeds negatieve psychologische effecten kunnen hebben op gedetineerden. Zij leiden tot hogere niveaus van agressie²³ en veranderen de richting van agressie van *acting out* naar autoagressie.²⁴ Ook sociale en familierelaties verslechteren, zowel kwantitatief als kwalitatief, en de stigmatisering kan even sterk zijn als bij langere gevangenisstraffen.²⁵

Andere effecten, zoals *prisonisering* en institutionalisering, zijn *coping* strategieën die vooral bij langere peri-

odes van detentie vastgesteld zijn. *Coping* strategieën variëren op een continuüm tussen 'individualistische' en 'collectivistische' reacties.²⁶ *Prisonisering* is een collectivistische vorm van coping, waarbij gedetineerden een subcultuur ontwikkelen met eigen conventies en gedragscodes, en waar solidariteit tussen gedetineerden de '*pains of imprisonment*' moet verzachten.²⁷ De ontwikkeling hiervan wordt beïnvloed door het gevangenisregime²⁸ en door kenmerken van de individuele gedetineerden die zij van buiten 'importeren'.²⁹ De duur van de detentie, de structureel verankerde machteloosheid van de gedetineerden, een dwingende machtsuitoefening door de bewaarders en de verwachtingen van de gedetineerden voor na hun invrijheidstelling blijven evenwel belangrijke verklarende factoren voor de mate van *prisonisering*.³⁰ Ook institutionalisering, gekenmerkt door psychologische regressie, emotionele instabiliteit, apathie en vrijlatingangst, is afhankelijk van de duur van de detentie, de monotonie van het gevangenisregime, het gebrek aan autonomie en aan contacten met de buitenwereld voor de gedetineerden.³¹ Aangezien zowel *prisonisering* als institutionalisering de overgang naar de vrije samenleving bij een invrijheidstelling bemoeilijken, is het ook in het belang van die samenleving om een gevangenisregime te ontwikkelen dat deze negatieve effecten tegengaat. Dergelijk regime wordt gekenmerkt door het tegemoetkomen aan drie basisbehoeften:³²

- 'comfort' (voedsel, medische bijstand, fysieke veiligheid, sensorische en cognitieve stimulatie, erkenning en status);
- 'controle' (controle over eigen leven en omgeving, bv. via keuzemogelijkheden voor activiteiten, participatie in gevangenisleven);
- 'zingeving' (existentieel, bv. via onderwijs, vorming of levensbeschouwing).

18 G. Chantraine, o.c., 42.

19 J. Harvey, o.c., 238-247; G. Chantraine, o.c., 40-41.

20 E. Zamble en J. Porporino, *Coping, Behaviour and Adaptation in Prison Inmates*, New York: Springer, 1988.

21 J. Gibbs, "The first cut is the deepest. Psychological breakdown and survival in a detention centre" in R. Johnson en H. Toch (eds.), *The Pains of Imprisonment*, London: Sage Publications, 1982, 97-114.

22 J. Harvey, o.c., 248-249; E. Zamble en J. Porporino, o.c.; D.L. MacKenzie, L.I. Goodstein en D.C. Blouin, "Personal control and prison adjustment: An empirical test of a proposed model", *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 1987, 24, 49-68.

23 P. Gendreau, M. Gibson, C.T. SurrIDGE en J.J. Hugg, "Self-esteem changes associated with six months imprisonment" in *Canadian Criminology and Corrections Association* (eds.), *Proceedings of the Canadian Congress of Criminology and Corrections*, Ottawa: Canadian Criminology and Corrections Association, 1973, 81-89.

24 L.A. Bennet en A. Rudoff, "Changes in the direction of hostility related to incarceration and treatment", *Journal of Clinical Psychology*, 1960, 4, 408-410.

25 M. Moerings, *De gevangenis uit, de maatschappij in. De gevangenisstraf en haar betekenis voor de sociale contacten van de gedetineerden*, Alphen a/d Rijn: Samson, *Sociale en Culturele Reeks*, 1978.

26 G. Sykes, o.c., 82-83.

27 Ibid., 107.

28 G. Sykes, o.c.; B. Crewe, "The sociology of imprisonment" in Y. Jewkes (ed.), *Handbook on Prisons*, Cullompton: Willan, 2007, 123-151.

29 J. Jacobs, *Stateville: the Penitentiary in Mass Society*, Chicago: Chicago University Press, 1977.

30 J. Irwin en B. Owen, "Harm and the contemporary prison", in A. Liebling en S. Maruna (eds.), o.c., 94-117.

31 N. Walker, "Side effects of incarceration", *British Journal of Criminology*, 1983, 23, 61-71; H.B. McKay, C.H.S. Jayewardene en P.B. Reddie, *The Effects of Long-term Incarceration. And a Proposed Strategy for Future Research*, Ottawa: Solicitor General Canada, Research Division, 1979.

32 H.B. McKay, C.H.S. Jayewardene en P.B. Reddie, o.c.; J. Cobden en G. Stewart, "Breaking out: a perspective on long-term imprisonment and the process of release", *Canadian Journal of Criminology*, 1984, 26, 500-510; J.S. Wormith, "The controversy over the effects of long-term incarceration", *Canadian Journal of Criminology*, 1985, 26, 423-437.

Belgische gevangenen

Hoe zit het op deze vlakken met onze Belgische gevangenen?

Het besef van deze problemen ligt aan de basis van een aantal belangrijke beleidsbeslissingen die de laatste 30 jaar in België genomen zijn. Zo gaat er sinds de ministeriële circulaire van 5 maart 1975 veel aandacht naar het stimuleren van contacten van gedetineerden met de buitenwereld (bezoek, briefwisseling, media) en zijn er initiatieven genomen om familiebezoek zo optimaal mogelijk te laten verlopen (kinderbezoek, ongestoord bezoek). Met de staats hervorming van 1980-1988 werd de voorbereiding van de sociale re-integratie van gedetineerden naar de Gemeenschappen overgeheveld. Alhoewel er ook voordien reeds heel wat initiatieven terzake genomen werden door lokale gevangenisdirecties, heeft het Strategisch Plan (2000) in Vlaanderen de inbreng van externe diensten en het aanbod aan activiteiten verder gestimuleerd. De Basiswet van 2005 erkent expliciet dat gedetineerden (en dan spreken we nog niet over hun families) detentieschade oplopen (art.6§2) en tracht een regime te garanderen dat zo weinig mogelijk verschilt van het leven in de buitenwereld. Het besef van de noodzaak om gevangenen te openen voor externe controle heeft geleid tot de oprichting van organen zoals CPT of de Commissies van Toezicht en tot een toegenomen rechterlijke controle op beslissingen in de strafuitvoering (kortgedingen, wet op de externe rechtspositie en oprichting van Strafvuotoeringsrechtbanken).

Alles kits dan in Belgisch gevangenisland? Toch niet. Er zijn ook een aantal ontwikkelingen, zowel buiten als binnen de gevangenen, die deze pogingen bemoeilijken.

Zo kampen de Belgische gevangenen al 25 jaar met overbevolking, zeker in de arresthuizen, die het ontwikkelen van een adequaat regime en van een regionale classificatie bemoeilijkt of onmogelijk maakt. Demografische evoluties in de samenleving en de toegenomen mobiliteit in Europa en daarbuiten hebben, in interactie met een selectieve werking van de strafrechtsbedeling, tot een gewijzigd profiel van de ge-

vangenispopulatie geleid, met 44% vreemdelingen en een oververtegenwoordiging van bepaalde etnische minderheden.³³ Dit leidt tot problemen van communicatie met het personeel en bemoeilijkt het aanbod van aangepaste activiteiten ter voorbereiding van de re-integratie.³⁴ Wijzigingen in het gezondheidsbeleid beïnvloeden de mogelijkheden tot opvang van daders met een psychiatrische problematiek in de vrije samenleving, en resulteren in een hogere aanwezigheid van dergelijke personen in de gevangenen, die hiervoor onvoldoende uitgerust zijn. De toegenomen media-aandacht voor justitie in het algemeen en gevangenen in het bijzonder, en de toegenomen politisering van het strafrechtelijke beleid na de zaak Dutroux heeft tot een grotere nadruk op risicobeheersing geleid.³⁵

Welke gevolgen heeft dit alles op gedetineerden en personeel in de gevangenen?

In een VUB-ULB onderzoek in acht gevangenen in opdracht van het Directoraat-generaal Strafinrichtingen³⁶ stelden we vast dat alle bevraagde gedetineerden, ongeacht de variaties in leefomstandigheden en regimes, nog steeds refereren naar de dagelijkse confrontatie met de deprivaties zoals omschreven door Sykes.³⁷ En naar wat wij toen als 'institutioneel geweld' omschreven hebben: de druk uitgeoefend door de instelling zelf op haar bewoners, via het ontbreken van privacy, de vele vormen van onzekerheid, de fouilles, het eindeloze wachten,... Toch waren er belangrijke verschillen in het ervaren 'institutioneel geweld' tussen (delen van) inrichtingen, afhankelijk van de leefomstandigheden (materieel, overbevolking), actieve versus passieve regimes (activiteiten) en liberale versus autoritaire regimes (mate van autonomie en keuzemogelijkheden). Alle vormen van geweld, 'institutioneel', tussen personeel en gedetineerden, tussen gedetineerden onderling, collectief (opstanden), zelfmoordpogingen en automutilaties, kwamen het meeste voor in de passieve en autoritaire regimes en het minste in de actieve en liberale regimes. De kwaliteit van de relaties tussen gedetineerden en personeel was ook het hoogst in de actieve en liberale regimes, waar het personeel de gedetineerden het beste kende, en in de vaste unit systemen³⁸, waar persoonlijke interacties gemakkelijker ont-

33 W. De Pauw, Justitie onder invloed. Belgen en vreemdelingen voor de correctionele rechtbank in Brussel, Brussel: VUBPress, 2010.

34 S. Snacken, "Belgium" in A.M. van Kalmthout, F.B.A.M. Hofstee-van der Meulen en F. Dünkel (eds.), *Foreigners in European Prisons*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2007, 129-156; H. Tournel en S. Snacken, Studie m.b.t. de organisatie van vorming, opleiding en arbeidstoeleiding als voorbereiding van de re-integratie van gedetineerden in Vlaanderen, Brussel: Koning Boudewijn Stichting en Vrije Universiteit Brussel, 2008; A. Hellemans, I. Aertsen en J. Goethals, Externe evaluatie strategisch plan hulp- en dienstverlening aan gedetineerden, Eindrapport Leuven: Linc, 2008.

35 S. Snacken, "Penal policy and practice in Belgium" in M. Tonry (ed.) *Crime, Punishment and Politics in Comparative Perspective*, Crime and Justice, A Review of Research n°36, Chicago: Chicago University Press, 2007, 127-216.

36 S. Snacken, P. Mary, J. Beghin, P. Bellis, T. Bogaert, P. Janssen en H. Tubex, De problematiek van geweld in gevangenen. La problématique de la violence en prison, Brussel: Onderzoeksrapport VUB-ULB, 2000-2001; S. Snacken, "Forms of violence and regimes in prison: report of research in Belgian prisons" in A. Liebling en S. Maruna (eds.), o.c. 306-339.

37 G. Sykes, o.c.

38 Dit betekent dat dezelfde penitentiaire beambten steeds op dezelfde afdeling of 'unit' werken. Dit heeft als gevolg dat zij de gedetineerden daar ook gemakkelijker kunnen leren kennen, zelfs in arresthuizen.

wikkelden, zelfs in arresthuizen met een hoog verloop aan gedetineerden. De meer frequente persoonlijke contacten leidden tot meer argumenten en discussies, en latente conflicten kwamen gemakkelijker aan de oppervlakte dan in passieve en autoritaire regimes. Dit vereiste meer interpersoonlijke communicatievaardigheden van het personeel, maar werd gecompenseerd door het minder voorkomen van geweld in al zijn vormen.

Deze bevindingen liggen volledig in de lijn van het concept van 'dynamische veiligheid', dat opgenomen is in de nationale en internationale regelgeving. De Basiswet stelt in art.105 §1:

"Het handhaven van de orde en de veiligheid impliceert een dynamische wisselwerking tussen het gevangenispersoneel en de gedetineerden, enerzijds, en een evenwichtige verhouding tussen de technische middelen die worden ingezet en een constructief gevangenisregime, anderzijds."

We vinden ongeveer dezelfde bewoordingen terug in R.49 en 51.2 van de European Prison Rules (2006). Gevangenis hebben een reeks fysieke beveiligingsmiddelen, zoals muren, tralies en elektronische controles, die ook wel 'passieve' veiligheid worden genoemd. Analyses van ontsnappingen en opstanden tonen evenwel aan dat deze passieve veiligheid niet kan werken zonder de 'dynamische' veiligheid die het resultaat is van kwalitatief hoogstaande contacten, relaties en communicatie tussen personeel en gedetineerden.³⁹ Dynamische veiligheid staat in interactie met het noodzakelijke maar moeilijke evenwicht tussen vier fundamentele taken van de gevangenis: 'custody, order, justice and care'.⁴⁰ Dit betekent: externe veiligheid (beletten van ontsnappingen), interne orde (veilig en ordelijk samenlevingsklimaat voor iedereen in de gevangenis), rechtvaardigheid (ervaren legitimiteit van beslissingen), en het beperken van de detentieschade door het in stand houden of verbeteren van het fysieke en mentale welzijn van de gedetineerden (aanpak van psychosociale problemen van gedetineerden geïmporteerd uit de buitenwereld of veroorzaakt door de detentie). Interne orde en externe veiligheid moeten begrepen worden in wisselwerking met de twee andere taken: regimes die onvoldoende beantwoorden aan de eisen van 'justice' en 'care' blijken ook meer problemen te stellen van

interne en externe veiligheid.⁴¹

De complexiteit van deze taken ligt in de spanningen die ertussen rijzen. Teveel nadruk op externe veiligheid kan het leven intern ondraaglijk maken en tot weerstanden en opstanden leiden⁴², maar onvoldoende aandacht voor externe veiligheid uit schrik voor conflicten met de gedetineerden kan dan weer het risico op ontsnappingen doen toenemen.⁴³ De rechtvaardigheid van het regime wordt door de gedetineerden ervaren via de consistentie en de motivering van de beslissingen, de toegang tot effectieve overleg- en klachtprocedures, de eerbiediging van fundamentele rechten⁴⁴, maar kan door het personeel gezien worden als een hinder voor een efficiënt veiligheidsoptreden (cf. discussies over naaktfouilles n.a.v. de Basiswet) of tot te grote formalisering leiden.⁴⁵ Meer activiteiten voor de gedetineerden ter voorbereiding van hun re-integratie, kan de legitimiteit van het gevangenisregime ten goede komen en kan in principe ook leiden tot meer dynamische veiligheid, aangezien dit meer contacten mogelijk maakt tussen personeel en gedetineerden, maar wordt door een deel van het bewarend personeel soms louter aanzien als meer bewegingen en dus een aantasting van de (passieve) veiligheid.⁴⁶

Het nastreven van deze vier taken stelt uiteraard zwaardere eisen aan het personeel dan een louter passieve veiligheidsvisie. Daar bovenop komen dan nog de reeds vermelde externe invloeden, die het werken in een gevangenis tot een zeer complex beroep gemaakt hebben. Dit geldt in het bijzonder – maar niet alleen – voor de bewaarders, en verklaart misschien ook deels de verharding van hun syndicale acties. Maar ook directieleden en leden van de PSD bv. worden geconfronteerd met deze toegenomen eisen en spanningen. Het is echter van fundamenteel belang in te zien dat een loutere passieve veiligheidsvisie, of een systeem dat zich geen vragen stelt over haar legitimiteit, tot mislukking gedoemd is. Dit is dan ook een pleidooi voor een daadwerkelijke en consistente in uitvoering brengen van het geheel van de Basiswet, inclusief een personeelsbeleid dat de complexiteit van deze taken erkent en de verschillende personeelsgeledingen hiertoe ook de middelen en de ondersteuning biedt.

39 S. Marshall, *Control in Category C Prisons Research Findings n°54*, London: Home Office Research and Statistics Directorate, 1997.

40 R. Morgan, "Following Woolf: the prospects for prisons policy", *Journal of Law and Society*, 1992, 19, 231-250; R. Morgan, "Thoughts about control in prisons", *Prison Service Journal*, 1994, 93, 57-60.

41 Woolf, *Lord Justice Prison Disturbances* April 1990, London: Home Office, 1991, 12.129; R. Sparks, A.E. Bottoms en W. Hay, *Prisons and the Problem of Order*, Oxford: Clarendon Studies in Criminology, Clarendon Press, 1996; B. Crewe, "The sociology of imprisonment" in Y. Jewkes (ed.), *Handbook on Prisons*, Cullompton: Willan, 2007, 123-151.

42 Woolf, 1991, o.c.,

43 R. Morgan, 1994, o.c.

44 Woolf, 1991, o.c.; B. Crewe, o.c.

45 Cfr. Stas en Vandecasteele i.v.m. de tuchtprocedure. L. Vandecasteele en L. Stas, "De nieuwe tuchtprocedure ten aanzien van gedetineerden", *Panopticon*, 2006, 104-113.

46 H. Tournel en S. Snacken, o.c.; A. Hellemans, I. Aertsen en J. Goethals, o.c.

Artikel

Dit lijkt mij des te belangrijker omdat onze recent gebouwde (en nog te bouwen?) gevangenissen, met hun nadruk op spits technologische passieve beveiliging, een risico tot onderschatting van het belang van de dynamische veiligheid en van de elementen 'justice' en 'care' inhouden. En dus wel eens tot meer onveiligheid zouden kunnen leiden...

Beleid en regimeontwikkeling in de Centrale Gevangenis: een terugblik

Guido Verschueren*

Het beleid dat in de Centrale Gevangenis van Leuven in de periode na de grote zomerstaking van 1976 werd gevoerd, wordt beschreven aan de hand van enkele uitgangspunten, die bepalend zijn geweest voor de regimeontwikkeling. Wat is de achterliggende visie, die Leuven Centraal gemaakt heeft tot wat zij nu is? Drie grote uitgangspunten worden achtereenvolgens toegelicht: aandacht voor de gedetineerde als mens en zijn menselijke waardigheid, een zinvolle detentie, die tevens re-integratiebevorderend is en tenslotte maximale betrokkenheid van de samenleving.

Het is de bedoeling in deze bijdrage terug te kijken op het beleid dat de afgelopen decennia in de Centrale Gevangenis van Leuven werd gevoerd. Leuven Centraal is een inrichting, die gekenmerkt wordt door een populatie van vooral langgestraften waarvoor een regime werd ontwikkeld dat specifiek is afgestemd op een langdurige detentie.¹ Wij willen stilstaan bij de periode die na de grote zomerstaking van 1976 een aanvang heeft genomen. In de nasleep van de gebeurtenissen van '76 werden haast spontaan, in de hand gewerkt door de omstandigheden, de eerste bouwstenen van het opendeurregime gelegd; een regime dat in de jaren nadien geleidelijk aan en gedragen door het personeel verder werd ontwikkeld. Meer dan dertig jaar later bestaat dit regime nog steeds. Slechts af en toe werden aanpassingen doorgevoerd. Een opendeurregime betekent dat voor de overgrote meerderheid van de veroordeelden tijdens het grootste gedeelte van de dag de celdeuren openstaan. De gedetineerden, die elk steeds een individuele cel hebben, mogen zich vrij bewegen in de vleugel waar zij hun cel hebben, zij mogen ook bij elkaar op cel gaan. Enkel voor deelname aan toegelaten activiteiten mogen zij de eigen vleugel verlaten. Een beperkt aantal gedetineerden kan voor korte of langere tijd niet deelnemen aan dit basisregime. Het gaat om nieuwe gedetineerden tijdens de eerste drie weken en om gedetineerden, die omwille van veiligheids- of disciplinaire redenen, maar ook uitzonderlijk op eigen verzoek worden uitgesloten van deelname aan het opendeurregime.

Het tijdens de bedoelde periode gevoerde beleid willen wij beschrijven aan de hand van enkele uitgangspunten, die bepalend zijn geweest voor de regimeontwikkeling. Wat is met andere woorden de achterliggende visie, die Leuven Centraal gemaakt heeft tot wat zij nu is? Wij hebben geprobeerd deze visie te vatten in drie uitgangspunten, die achtereenvolgens worden toegelicht en geëxpliciteerd.

Aandacht voor de gedetineerde als mens en zijn menselijke waardigheid

Het beleid van de Centrale Gevangenis wordt al decennialang gedomineerd door een grote betrokkenheid op de gedetineerde als mens in zijn concrete leefsituatie. Een leefsituatie, die moet beantwoorden aan de hedendaagse basisstandaarden inzake welvaart en welzijn en die tevens recht doet aan zijn menselijke waardigheid. Dit houdt niet alleen in dat de materiële leefomstandigheden dienen geoptimaliseerd te worden, maar ook dat er oog moet zijn voor het welzijn van de gedetineerden. Wat betekent dit nu concreet? De humanisering van de strafuitvoering was, zeker in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, in het Belgisch gevangeniswezen een belangrijk objectief. Hiermee werd bedoeld dat geprobeerd wordt aan de strafuitvoering een meer humaan karakter te geven. Humanisering heeft tot doel de strafuitvoering in meer menselijke en menswaardige omstandigheden te laten plaatsvinden. Uiteindelijk moet het de bedoeling zijn de kwaliteit van het leven in detentie en het welzijn van de gedetineerden voortdurend te verbeteren. Deze humanisering en dit welzijnsstreven zijn steeds het belangrijkste leidmotief geweest dat richting en inhoud heeft gegeven aan het lokale beleid.

Bij het uitstippelen van dit beleid werd in Leuven Centraal expliciet uitgegaan van wat beleidsmatig het principe van het inclusief welzijnsbeleid wordt genoemd. Wat wordt hiermee bedoeld? In een samenleving is er niet alleen een aparte welzijnssector om zich bezig te

* Guido Verschueren is directeur van de Centrale Gevangenis Leuven.

¹ Het betreft 300 veroordeelden. Daarnaast zijn er nog 50 verwezen beklagden, die omwille van de permanente overbevolking in de gevangenis van Sint-Gillis in Leuven Centraal verblijven. Voor deze sterk wisselende populatie werd op een aparte afdeling, afgescheiden van de veroordeelden, een aangepast regime ontwikkeld.

houden met het welzijn van de burgers; ook de zogenaamde basisinstituten van die samenleving – denk bijvoorbeeld aan onderwijs, gezondheidszorg en tewerkstelling – moeten vanuit een welzijnsperspectief uitgebouwd worden. Dit principe van het inclusief welzijnsbeleid kan ook toegepast worden op de gevangenis als minisamenleving. Een maatschappij in zakformaat, waarin ook specifieke welzijnsdiensten daadwerkelijk bezig zijn met het welzijn van de gedetineerden. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de centra voor algemeen welzijnswerk, die actief zijn binnen de strafinrichtingen. Maar ook de basisinstituten van de gevangenisamenleving, zoals bezoek, tewerkstelling, vrijetijdsbesteding, enzovoort – eigenlijk hebben wij het dan in gevangenstermen over regimeaspecten – dienen vanuit een welzijnsperspectief georganiseerd en uitgebouwd te worden. Dit consequent in praktijk brengen is allesbehalve evident en botst regelmatig op materiële, infrastructurele, personele en veiligheidsproblemen, die meteen ook de grenzen van dit welzijnsstreven kunnen bepalen. Desalniettemin werd en wordt dit nog steeds bewust nagestreefd.

Belangrijk hierbij is te onderlijnen dat in het recente verleden – vooraleer er sprake was van de basiswet gevangeniswezen – het in de eerste plaats de gevangenisdirecteur was, die het beleid binnen de inrichting in grote mate bepaalde. De basis van het gevangenisregime werd immers gelegd door het Algemeen Reglement van de Strafinrichtingen, dat werd ingevoerd door het koninklijk besluit van 21 mei 1965. Dit besluit kan beschouwd worden als een soort kaderreglement, dat zich ertoe beperkte de voornaamste regels, onder andere betreffende het regime waaraan de gedetineerden onderworpen zijn, te bepalen. Met dit algemeen reglement werd beoogd enkel de algemene lijnen van de gevangenispraktijk vast te leggen, zodat ruimte openbleef om de vormgeving van de vrijheidsberoving plaatselijk te bepalen. Binnen een algemeen geldend kader werden ruime bevoegdheden gegeven aan de directeurs om lokaal het regime binnen hun inrichting uit te bouwen.² De mate waarin regimeaspecten – die zogenaamde basisinstituten van de gevangenis als minisamenleving – al dan niet welzijnsgeïnspireerd uitgebouwd zijn, werd dan ook in sterke mate bepaald door de directeur. Het kan niet voldoende beklemtoond worden dat in Leuven Centraal van deze bevoegdheid om lokaal vorm te geven aan een specifiek gevangenisregime, afgestemd op langgestraften, maximaal gebruik werd gemaakt.

Ondertussen werd de basiswet gestemd en werd gestart met de geleidelijke implementatie ervan. Dit nieuwe wettelijke kader stemt ons gelukkig, onder meer omdat wij in deze wet een bevestiging vinden van

hetgeen wij als directie in Leuven Centraal de voorbije periode probeerden te realiseren. Wanneer wij immers de basiswet doornemen, dan is voor ons het respect voor de menselijke waardigheid van de gedetineerde de rode draad doorheen de tekst. In die zin durven wij stellen dat in Leuven Centraal al geruime tijd gepoogd wordt te werken in de geest van wat later de basiswet voor ogen had. Wat dit in de praktijk betekent, kan aan de hand van een voorbeeld worden geïllustreerd. Contact en dialoog met de gedetineerde via alle geleidingen van het personeel staan in onze inrichting centraal in de benadering en de bejegening van de gedetineerde. Dit alles vanuit de overtuiging dat gesprek en dialoog heel veel problemen kunnen voorkomen en oplossen. De gedetineerde weet dit te appreciëren omdat hij als menselijk subject en niet als object wordt benaderd. De gedetineerde stimuleren om zich als een volwassen burger uit te spreken en te verwoorden wat hem bezighoudt, hem au sérieux nemen in wat hij te zeggen heeft en hem niet bij voorbaat afwijzen omdat hij maar een gedetineerde is, zijn niet alleen uitgangspunten die hun vruchten afwerpen, maar die de gedetineerde nadrukkelijk in zijn mens-zijn bevestigen.

Wanneer het welzijn van de gedetineerde een centraal beleidsthema is, dan kan niet voorbijgegaan worden aan zijn affectieve relaties, die een belangrijke impact kunnen hebben op zijn subjectief welbevinden. Wij gaan ervan uit dat familie en vrienden een belangrijke rol spelen in zijn huidig maar ook in zijn toekomstig welzijn, wanneer de gedetineerde terug vrij is. Bijzondere aandacht wordt daarom besteed aan het bezoek en vooral aan de manier waarop dit kan verlopen. Wij trachten bezoekers als volwaardige partners in het geheel te beschouwen, voor wie de opsluiting van een dierbare meestal ook niet zonder pijn en smart verloopt. Wij gaan er tevens van uit dat deze voor de gedetineerde bijzonder relevante personen per definitie onschuldige burgers zijn, die ook onze klanten zijn die van ons als overheidsdienst een behoorlijke bejegening mogen verwachten. Allerlei initiatieven worden genomen om het bezoek in humane condities te laten plaatsvinden, om hierdoor de affectieve banden tijdens de detentie maximale overlevingskansen te geven en effectief bij te dragen aan het welzijn van de gedetineerde en zijn directe omgeving. Een kindvriendelijke bezoekszaal met animatie en met de mogelijkheid voor het organiseren van een verjaardagfeestje, een jaarlijks sinterklaasfeest, een valentijnsdiner voor de partners, Moederdag voor de moeders van gedetineerden en een familiedag zijn enkele initiatieven, die alle betrokkenen proberen te erkennen in hun rol als vader, moeder, partner, kind en vriend maar die tevens kunnen bijdragen tot het verhogen van ieders persoonlijk welzijn. Deze voorbeelden zijn eveneens een indicatie voor

² A. Neys en G. Verschueren, "Het dagelijks leven in de gevangenis", in A. Neys, T. Peters, F. Pieters en J. Vanacker (eds.), *Tralies in de weg, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1994, 126.*

de wijze waarop geprobeerd wordt een regimeaspect meer welzijnsgericht uit te bouwen.

Bij dit alles is een belangrijke rol weggelegd voor het personeel dat rechtstreeks met bezoekers in aanraking komt. Portiers en andere medewerkers, die betrokken zijn bij dit soort activiteiten, kunnen daadwerkelijk het verschil maken, kunnen maken dat bezoekers zich 'thuis' voelen, dat zij ervaren dat zij welkom zijn en dat grote zorg besteed wordt aan de manier waarop hun dierbaren hun detentie ondergaan. Wanneer Leuven Centraal op dit vlak een gunstige reputatie geniet, is dit niet alleen het resultaat van een bewuste beleidskeuze, maar vooral ook van de geëngageerde inzet van een groep enthousiaste medewerkers³, die overtuigd zijn van het belang en de positieve effecten van een dergelijke aanpak en daarom ook bereid zijn een voortrekkersrol te vervullen.

Een zinvolle detentie, die tevens re-integratiebevorderend is

De directie is er nooit van uitgegaan dat een gevangenisopsluiting een gedetineerde per definitie 'beter' kan maken. Misschien is dit wel een veel te hoog gegrepen ambitie. Wanneer wij er daarentegen in slagen een gedetineerde op een bepaald moment vrij te laten gaan zonder al te veel wrok, zonder al te veel rancune ten aanzien van een in se negatieve periode in zijn leven, dan mag deze detentie als een 'succes' worden bestempeld. Ook dit is steeds een achterliggende beweegreden van het gevoerde beleid geweest. De vraag is dan hoe deze finaliteit het best kan gerealiseerd worden. Wij twijfelen er niet aan dat hetgeen hierboven werd geschreven over de aandacht voor de gedetineerde als mens en zijn menselijke waardigheid hieraan reeds in heel sterke mate kan bijdragen. Maar er is meer mogelijk. Laat ons niet vergeten dat in de Centrale Gevangenis enkele honderden gedetineerden verblijven, die meestal tot zware straffen werden veroordeeld. Een jarenlange opsluiting is voor velen van hen dan ook een realiteit. Een zinvolle detentie aanbieden, die bovendien kan bijdragen tot een geslaagde reclassering is een van de grote doelen, die de directie zich stelt. Door het leefpatroon van de buitenwereld na te bootsen met werk of dagopleiding en daarnaast vrijetijds mogelijkheden, kan een structuur worden aangeboden die een gedetineerde misschien wel nodig heeft om een jarenlange detentie probleemlozer, met minder detentieschade door te komen en die bovendien bijzonder relevant is voor het latere leven in vrijheid, waar ook van hem een gestructureerd leven wordt verwacht.

Naast de gevangenisarbeid in al zijn facetten resten de gedetineerden iedere dag en tijdens de weekends en andere vrije dagen nog heel wat uren zogenaamde 'vrije tijd'. Een zinvolle vrijetijdsbesteding is dan ook van elementair belang voor hun psychisch welzijn: niet alleen om hen te helpen de detentietijd te overleven, maar ook omdat de gedetineerden langs deze weg bij zichzelf soms onvermoede mogelijkheden gaan ontdekken om zich op een persoonlijke en constructieve manier te uiten. Daarom is het beleid in de Centrale Gevangenis erop gericht, binnen de grenzen van wat in de gegeven omstandigheden te verwezenlijken is en met respect voor ieders voorkeur, een gedifferentieerd aanbod inzake vrijetijdsbesteding samen te stellen. Dit wordt concreet vertaald in een zo ruim en gevarieerd mogelijk activiteitenpalet inzake sport, ontspanning, vorming en onderwijs, maar ook bibliotheek en het hierbij aansluitende cultuur aanbod. Dit alles in de hoop dat zo veel mogelijk gedetineerden hun gading kunnen vinden. Hierbij wordt ook expliciet geprobeerd minder voor de hand liggende paden te betreden: niet alleen de populaire cultuur maar ook de meer verheven geachte cultuurvormen komen aan bod. Zowel de laaggeschoolde als de meer intellectueel gevormde gedetineerde moet interessedomijnen kunnen vinden: een voordracht over Franz Kafka of een klassiek concert moet net zo goed tot het aanbod kunnen behoren als een frivool optreden van Wendy van Wanten. Voor ieder wat wils, net zoals dat in de vrije maatschappij het geval is.

Een gevangenis met een zeer ruim vrijetijdsaanbod nodigt de gedetineerde vaak uit tot het maken van keuzes. Hij heeft de vrijheid te kiezen of hij wil deelnemen en zo ja, waaraan. Ook in de vrije samenleving moet de burger voortdurend gelijkaardige keuzes maken. Alle dagen staan activiteiten op het programma, die elkaar regelmatig overlappen. Het is aan de gedetineerde om te beslissen waaraan hij wil deelnemen. Dit kan een leerproces inhouden dat hem later in vrijheid van pas kan komen.

Deelnemen of niet, in een gevangenis met een opendeurregime is de motivatie om te participeren meestal 'zuiverder' dan in een inrichting met een meer gesloten systeem. Een gedetineerde moet immers niet deelnemen aan een activiteit om uit zijn cel te zijn of om andere gedetineerden te ontmoeten. De celdeuren staan toch open. In Leuven Centraal veronderstelt deelname een meer bewuste en expliciete keuze, die in alle vrijheid kan worden genomen. Oneigenlijke motieven spelen nauwelijks een rol. Over het algemeen kan gesteld worden dat in een opendeurregime een gedetineerde deelneemt omdat de activiteit als zodanig zijn belangstelling geniet. Precies omdat de deelne-

³ Onder impuls van het subteam affectieve relaties (samengesteld uit penitentiaire medewerkers, leden van de psychosociale dienst, het beschermcomité, het CAW en de Rode Antraciet) worden steeds nieuwe initiatieven ontwikkeld. Beklemtoond moet worden dat penitentiair personeel hierin de stuwende kracht is.

mers beter gemotiveerd en meer geïnteresseerd zijn, doen zich tijdens het verloop ervan weinig problemen voor. Het nadeel aan een dergelijk systeem is dat sommige gedetineerden moeilijker te bereiken zijn door initiatieven, die nochtans – objectief gezien – voor hun persoonlijke ontwikkeling of voor hun reclassering belangrijk kunnen zijn. In een dergelijke context zijn motiveren en stimuleren van gedetineerden door voor hen relevante personen van vitaal belang. Vaak kan een extra stimulans van een medewerker waarin de gedetineerde enig vertrouwen stelt het verschil maken tussen deelnemen of niet.

Een zinvolle vrijetijdsbesteding als essentieel onderdeel van een eigentijds gevangenisregime werd reeds meer dan dertig jaar geleden door de directie hoog in het vaandel gedragen. Jonge directeurs hebben het destijds tot hun kerntaak gerekend het initiatief te nemen en persoonlijk bij te dragen aan de ontwikkeling van een vrijetijdsaanbod. Wanneer zij het niet deden, gebeurde er immers niets. In tijden dat de staatshervorming nauwelijks in haar kinderschoenen stond, toen van een samenwerkingsakkoord tussen Justitie en de Vlaamse Gemeenschap, laat staan van het Strategisch Plan 'Hulp- en dienstverlening aan gedetineerden' nog geen sprake was, was de directie met deze materie al intensief bezig.⁴ Het was toen de evidentie zelf; iets dat helemaal niet ter discussie stond. Ook het feit dat begin de jaren '80 een administratieve medewerker fulltime als verantwoordelijke van een sport- en ontspanningsdienst werd aangesteld, vormt een indicatie voor het belang dat toen reeds aan dit regimeaspect werd gehecht.

Een zinvolle detentie nastreven, betekent vaak gedetineerden nieuwe kansen aanreiken, nieuwe mogelijkheden leren ontdekken. Tot de vaststelling komen over capaciteiten of vaardigheden te beschikken, die door de omgeving sterk worden geapprecieerd, kan een gedetineerde deugd doen, is belangrijk voor zijn gevoel van eigenwaarde en versterkt het zelfvertrouwen van iemand, die in het verleden vaak enkel in negatieve zin scoorde. Eindelijk een diploma behalen, uitblinken als een degelijk voetballist, schitteren als toneelacteur, succes oogsten als amateurkunstenaar, het zijn slechts enkele voorbeelden die kunnen voortvloeien uit de ruime mogelijkheden die de inrichting te bieden heeft.

Een gedetineerde worstelt tijdens zijn opsluiting soms ook met allerlei vragen over zichzelf, over de feiten en

ook over zijn slachtoffers.⁵ De feiten een plaats in zijn leven kunnen geven, kan een sterke impact hebben op iemands verdere toekomst. Hierover kunnen praten in een context die als niet bedreigend wordt ervaren, met mensen die de gedetineerde uitkiest en waarin hij vertrouwen stelt, is wenselijk en heeft in Leuven Centraal de nodige aandacht gekregen.⁶ Herstelgerichte detentie als beleidsthema, dat slachtoffers tijdens het voorbije decennium voor het eerst structureel binnen de strafuitvoering een nadrukkelijke plaats heeft gegeven, werd en wordt ook binnen de muren van Leuven Centraal sterk gepromoot en heeft haar effect niet gemist.⁷ Zo wordt de slachtofferproblematiek via allerlei vormingsinitiatieven – zoals bijvoorbeeld de cursus 'Slachtoffer in beeld' – expliciet ter sprake gebracht. Ook herstelbemiddeling tussen dader en slachtoffer via een gespecialiseerde dienst is nu mogelijk en vormt de laatste jaren geen uitzondering meer.⁸ Het lijkt geen twijfel dat ook dit nieuwe accent extra zin kan geven aan een detentie.

Maximale betrokkenheid van de samenleving

Uit de aard van de zaak is de gevangenis een van de buitenwereld afgesloten ruimte. Leuven Centraal mag dan wel een opendeurregime kennen, de inrichting zelf behoort tot het gesloten type van strafinrichtingen. Toch werd steeds geprobeerd de buitenwereld maximaal te betrekken bij hetgeen zich binnen de muren van Leuven Centraal afspeelt. Dit is reeds jarenlang een bewuste beleidskeuze, ingegeven door de wetenschap dat gedetineerden vroeg of laat weer deel gaan uitmaken van die samenleving. De link ermee moet bewaard blijven omdat deze band cruciaal is om gedetineerden, eens vrij, terug makkelijker hun plaats in de vrije maatschappij te laten innemen. Het is onze overtuiging dat hun maatschappelijke re-integratie hierdoor kan worden bevorderd. Daarnaast is het eveneens belangrijk dezelfde maatschappij te sensibiliseren voor de detentieproblematiek en te werken aan de totstandkoming van een meer genuanceerde beeldvorming over gedetineerden en de problemen waarmee zij geconfronteerd worden. Hopelijk kunnen gedetineerden op die manier na hun vrijlating op meer begrip en steun rekenen waardoor een positief reclasseringsklimaat in de hand wordt gewerkt. Hoe wordt dit in de praktijk geconcretiseerd?

4 Dat bijvoorbeeld educatieve initiatieven reeds in de eerste helft van de jaren '80 prominent aanwezig waren in Leuven Centraal bewijst de volgende bijdrage: G. Verschuere, "Vormingsactiviteiten in de Centrale Gevangenis van Leuven", Panopticon, 1987, 3, 260-272.

5 Zie in dit verband het themanummer "Pastorale en levensbeschouwelijke begeleiding bij zingevingsvragen van gevangenen", Metanoia, 2000, 1.

6 Zie bijvoorbeeld A.-M. Jonckheere en G. Verschuere, "Een verslag van een vormingsactiviteit in de Centrale Gevangenis van Leuven", Metanoia, 1995, 3, 21-26.

7 O.m. onder impuls van de inspirerende herstelconsulenten Hilde Guffens en Frank Geets. Zie ook hun respectievelijke jaarverslagen Herstelgerichte detentie van 2001, 2002 en 2003 enerzijds en van 2005 en 2006 anderzijds.

8 Cijfermateriaal kan gevonden worden in de jaarverslagen van BAL (Bemiddelingsdienst Arrondissement Leuven), die ook in Leuven Centraal actief is.

Er is vooreerst het vrijwilligerswerk. Een vrijwilliger in de gevangenis is immers iemand, die de verbondenheid met de samenleving belichaamt. De vrijwilliger legt door zijn regelmatige aanwezigheid de band met de vrije maatschappij. Het feit dat het hierbij gaat om een vrije burger, die beroepshalve niets te maken heeft met het justitieel apparaat, is van bijzonder grote betekenis. De vrijwilliger levert het bewijs dat gedetineerden toch nog meetellen en niet door iedereen zijn afgeschreven, dat er nog steeds burgers zijn die zich daadwerkelijk voor hen interesseren.⁹ Het vrijwilligerswerk kan allerlei vormen aannemen. Er is traditioneel het bezoeken van gedetineerden, waarbij uiteraard kan gedacht worden aan de inzet van de leden van het beschermcomité dat in Leuven Centraal nog steeds springlevend is.¹⁰ Ook het als vrijwilliger betrokken zijn bij allerlei vrijetijdsactiviteiten zoals bijvoorbeeld amateuractrices bij de werking van het plaatselijke toneelgezelschap mag niet onvermeld blijven. Welke vorm het vrijwilligerswerk ook aanneemt, steeds weer staat de menselijke ontmoeting tussen de vrije en de opgesloten burger centraal. Deze vrijwilligers maximale kansen geven om hun engagement ten volle en in optimale omstandigheden in het belang van de gedetineerden te kunnen ontplooien, is nog steeds een thematiek, die de directie hoog in het vaandel voert.

Sedert het najaar van 2008 wordt ook in Leuven Centraal een aanvang genomen met de implementatie van het Strategisch Plan. Een Strategisch Plan dat vooropstelt dat ook gedetineerden zich ten volle in de samenleving moeten kunnen ontplooien en dat het aanbod aan hulp- en dienstverlening dat in de brede samenleving voorhanden is, beschikbaar wordt gemaakt voor zo veel mogelijk gedetineerden.¹¹ Laat het duidelijk zijn dat dit nu precies de visie is van waaruit binnen Leuven Centraal reeds jaren wordt gewerkt. Sedert lang en in ieder geval veel langer dan er sprake is van het Strategisch Plan, wordt geprobeerd externe diensten en voorzieningen binnen de gevangenis te brengen en hun activiteiten te laten ontplooien. Wij hebben niet zitten wachten op de inspanningen van de Vlaamse Gemeenschap. Vanuit een doelbewust welzijnsperspectief en als resultaat van inspanningen, gespreid over enkele decennia, zijn wij erin geslaagd een aanbod te realiseren, dat het latere Strategische Plan voor ogen heeft en dat probleemloos elke vergelijking kan doorstaan met dat van een gevangenis

waar het Strategisch Plan reeds langer werd geïmplementeerd. VDAB, basiseducatie, stadsbibliotheek, CAW, vormingswerk, centra voor volwassenenonderwijs en andere voorzieningen hebben reeds jaren een vaste stek weten te verwerven binnen onze muren. De komst van het Strategisch Plan betekende aanvankelijk vooral ernaar streven onze werking te integreren in de nieuwe structuren die ons vanuit het Strategisch Plan worden aangereikt. Wij mogen stellen dat deze overgang haast probleemloos is verlopen. De inrichting vormt immers een bijzonder gunstige voedingsbodem voor een plan waarvan de bedoeling reeds jaren door het lokale beleid wordt nagestreefd. Het Strategisch Plan geeft ons zeker nieuwe mogelijkheden om nog een stap verder te gaan, om leemten op te vullen, om nog betere kwaliteit af te leveren, om uiteindelijk een meerwaarde te creëren. De eerste resultaten zijn alleszins veelbelovend.¹²

De deuren van de Centrale Gevangenis hebben de voorbije periode vaak opengestaan. Duizenden burgers hebben de mogelijkheid gehad om op een of andere manier, summier of meer uitgebreid, kennis te maken met de inrichting. Elke zomer komen honderden sporters zich in voetbal- en volleybalmatchen meten met sportieve gedetineerden. Jaarlijks kunnen meer dan zeshonderd burgers een toneelopvoering bijwonen. Elk academiejaar krijgen honderden studenten via een uitgebreide rondleiding een inkijk in de werking van de inrichting. Talloze stages en onderzoeken van universiteiten en hogescholen vinden plaats. Een initiatief zoals 'Kaffee detinee'¹³ vormt voor inwoners van Leuven een meer gestructureerde mogelijkheid om de gevangenis en haar bewoners te leren kennen. De inrichting treedt ook regelmatig naar buiten met een tentoonstelling van creatieve werken van gedetineerden, die onder andere ook als bedoeling heeft de beeldvorming rond gedetineerden te beïnvloeden.¹⁴ Ook voor de media staan de deuren steeds meer open. Kortom, talrijk zijn de initiatieven, die als effect kunnen hebben dat bij buitenstaanders het besef groeit dat een gevangenis ook een leefgemeenschap is, waarin mensen proberen, zij het noodgedwongen en binnen strakke kaders, met elkaar samen te leven en waarbij heel wat positief-menselijke aspecten aan bod komen.

9 G. Verschueren, "Vrijwilligers in de gevangenis. Visie van een gevangenisdirecteur", Tijdschrift voor Welzijnswerk, 2001, 25, 239, 37-41.

10 De jaarverslagen van het beschermcomité van Leuven tonen dit overvloedig aan.

11 X, Hulp- en dienstverlening aan gedetineerden. De Vlaamse Gemeenschap in de gevangenis, Brussel, Vlaamse Gemeenschap, 2008, 3.

12 Zie K. De Win, Hulp- en dienstverlening aan gedetineerden - Centrale Gevangenis Leuven - Jaarverslag 2009, 2010.

13 'Kaffee detinee' - een jaarlijks initiatief waar ook de hulpgevangenis van Leuven bij betrokken is - werd een eerste keer georganiseerd in 2007. Het verloop en de ervaringen van dit eerste project werden door Ria Goris beschreven in Kaffee detinee. De brochure bevat ook achtergrondinformatie van de hand van specialisten.

14 In dit verband kan o.a. gewezen worden op de organisatie van drie grote tentoonstellingen (met kunst- en andere creatieve werken van gedetineerden), die in het voorjaar van respectievelijk 1987, 1997 en 2007 in de voorzaal van het Leuvense stadhuis plaatsvonden, met telkens enkele duizenden bezoekers en ruime mediabelangstelling.

Besluit

Wij hebben geprobeerd een overzicht te brengen van de belangrijkste uitgangspunten, die de afgelopen decennia het beleid en de regimeontwikkeling in de Centrale Gevangenis hebben bepaald. Concluderend menen wij te mogen stellen dat steeds een beleid werd nagestreefd dat als *humanistisch* kan worden getypeerd zonder aan dit begrip een levensbeschouwelijke connotatie te verbinden. Het gaat in ieder geval om een beleid dat de menselijke waardigheid, de vrijheid – zij het in detentie – en de persoonlijkheid van elke gedetineerde probeert te bevorderen.

Op de vraag waarom een dergelijk beleid wordt ontwikkeld, kan een eenvoudig antwoord worden gegeven. Dit beleid krijgt gestalte *omdat gedetineerden mensen zijn en alle mensen nu eenmaal waardevol zijn*. Zo simpel is dat. Laten wij dit in onze penitentiaire praktijk evenwel nooit vergeten.

'garde prison' van Leuven Centraal anno 1912

“Reculer pour mieux sauter?” Enkele reflecties over gevangenisonderzoek in België

Luc Robert & Bart Claes *

Verjaardagen en jubilea zijn niet alleen een moment van viering, maar tevens een gelegenheid om stil te staan bij het verleden en tegelijkertijd vooruit te kijken. Met 150 jaar Leuven Centraal – de aanleiding voor dit themanummer – dient zich een moment aan om een stand van zaken op te maken, om te reflecteren. In deze bijdrage wendden we die ‘verjaardag’ aan om stil te staan bij gevangenisonderzoek. Op zich heeft Leuven Centraal een bijzondere relatie met gevangenisonderzoek. We wensen ons in dit stuk evenwel niet te beperken tot wat gebeurd is in één gevangenis, maar in te gaan op gevangenisonderzoek in België. Daarbij kan een terugblik op onderzoek met enkele bijhorende reflecties niet afwezig blijven. Dat wijst alvast op het eerste deel van de titel: ‘reculer’, een beetje inhouden, afstand nemen. Of er, zoals de Franse uitdrukking suggereert, na de beschouwingen beter gesprongen kan worden, of er met andere woorden beter of anders zal aangekeken en/of omgegaan worden met gevangenisonderzoek in België, dat valt nadien nog te bekijken.

Gevangenisonderzoek: een vlag met vele ladingen

Op het eerste zicht lijkt het onderwerp van deze bijdrage nogal voor de hand liggend. Echter, de betekenis van gevangenisonderzoek hangt natuurlijk af van wat met ‘de gevangenis’ bedoeld wordt en dat is geen eenvoudig gegeven. Zonder hierop al te diep in te gaan, kunnen we stellen dat de gevangenis staat voor een organisatie, met een leven daarin, met sociale relaties (tussen personeel onderling, tussen gedetineerden, tussen beide en de relaties tussen ‘binnen’ en de buitenwereld), met organisatieaspecten en -kenmerken, doelstellingen, een beleid, middelen. Eveneens verwijst de gevangenis naar de meest ingrijpende vorm van strafrechtelijk reageren op delinquentie, hetzij als voorlopige hechtenis, hetzij als strafmodaliteit.¹ De vaak gehoorde bepaling die in één adem met de gevangenisstraf wordt uitgesproken,

ultimum remedium, wijst op de plaats van de gevangenis in de strafrechtelijke keten, helemaal op het einde, wat al het voorgaande impliceert. De gevangenis kan (op zich en als onderdeel van de strafrechtsbedeling) trouwens ook geplaatst worden in bredere sociale, politieke en culturele opvattingen, domeinen en ontwikkelingen. Overigens, als ‘de gevangenis’ symbool staat voor een strafinterventie, dan valt aandacht voor de effecten van die ingreep ook onder de noemer van de gevangenis. Gevangenisonderzoek beperkt zich vanuit die invalshoek niet tot wat er gebeurt binnen de fysiek omschreven organisatie, maar strekt zich uit over een periode nadat mensen terug in vrijheid gesteld zijn. Effecten van de opsluiting naar nieuwe feiten toe (recidiveonderzoek, *desistance*²,...), andere bedoelde en onbedoelde gevolgen van de interventie (negatieve én positieve) en daaraan verbonden ervaringen komen dan ook in het vizier van gevangenisonderzoek.

Ook de term onderzoek is niet zo eenduidig als het lijkt. Bedoelen we enkel empirisch onderzoek, of hebben we het (ook) over theoretisch, juridisch en/of normatief onderzoek? Beperken we ons tot beschrijvend, verklarend en/of evaluerend onderzoek, is het fundamenteel of beleidsgericht onderzoek? Kiezen we voor kwalitatief of kwantificerend onderzoek of een combinatie? Opteren we voor onderzoek vanuit één welbepaalde discipline (vb psychologie, sociologie,...) of een multidisciplinaire benadering? Onze wetenschapsopvatting en een daarmee samenhangende definitie van onderzoek bepalen mee wat we kunnen zeggen over gevangenisonderzoek. Als we een specifieke definitie van empirisch onderzoek hanteren, bijvoorbeeld een zeer strikte opvatting van evidence-based onderzoek (met *randomized controlled trials* als één van de grondvoorwaarden), dan zou onze bijdrage kunnen stoppen na de eenvoudige bemerking dat er tot op heden in Belgische gevangenis en amper of geen ‘echt’ wetenschappelijk onderzoek gebeurd is. Zelf zullen we gevangenisonderzoek op een zo breed mogelijke wijze benaderen: elk wetenschappelijk onderzoek dat betrekking heeft op één of meerdere van bovengenoemde betekenissen van de gevangenis, ongeacht het type van onderzoek.

* Luc Robert is deeltijds praktijkassistent aan het Leuven Instituut voor Criminologie (LINC), Faculteit Rechtsgeleerdheid, K.U.Leuven.

Bart Claes is wetenschappelijk medewerker (FWO) aan de Vakgroep Criminologie, Faculteit Recht en Criminologie, Vrije Universiteit Brussel.

¹ We gaan hier niet in op minderjarigen, op geïnterneerden of vreemdelingen die enkel omwille van illegaal verblijf in het land opgesloten worden.

² Shadd Maruna, een wereldautoriteit in desistanceonderzoek, omschreef desistance recent in FATIK nog als “de afwezigheid [...] van wetsovertredingen gedurende een langere periode bij die personen die voorheen betrokken waren in voortdurende patronen van criminaliteit”. T. Daems en L. Robert, “De verlossing is nabij. Fatik sprak met Shadd Maruna”, Fatik. Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen, nr.126, 2010, 23.

Daarnaast speelt nog een andere moeilijkheid mee. Onderzoek, van welke aard ook, impliceert een soort 'vastpinnen' van de bewegende realiteit. De gevangenis is bij uitstek een institutie die het voorwerp van veranderingen en hervormingen uitmaakt. Michel Foucault stelde onomwonden dat de 'hervorming' van de gevangenis even oud is als de gevangenis zelf.³ Hij doelde hier onder meer op de 'hervormende' discours die zich van bij het begin rond de gevangenis nestelden. Andere commentatoren noemen haar zelfs een slachtoffer van hervormingsdrang – 'la prison, victime de l'obsession réformatrice'.⁴ Elk gevangenisonderzoek is dus een foto van een object of veld in beweging, bijna constant onderhevig aan veranderingen. Dat maakt het er niet eenvoudiger op. Wat we vandaag vaststellen, kan morgen door de verander(en)de realiteit al voorbijgestreefd zijn.

Gevangenisonderzoek in België

Het is niet onze bedoeling om hier exhaustief alle gevangenisonderzoeken in België op te lijsten. Eerder werd immers al meermaals een stand van zaken opgemaakt, zij het telkens zonder volledig te zijn. Zelf zullen we een beknopt overzicht aanreiken en aanvullen waar eerdere bijdragen gestopt zijn. Het onvolledige karakter van dit overzicht heeft minstens twee andere redenen: ten eerste vindt in België – zeker de laatste decennia – aanzienlijk veel gevangenisonderzoek plaats, wat volledigheid in het plaatsbestek van een artikel nog meer onmogelijk maakt. Ten tweede volgt de onvolledigheid ook uit de vaststelling dat niet over elk wetenschappelijk onderzoek in vaktijdschriften of in boekvorm gerapporteerd wordt – een gegeven dat afneemt naarmate de publicatiedruk aan universiteiten stijgt.

Voor 1970

Gevangenisonderzoek heeft een bijzondere plaats in penologische en criminologische ontwikkelingen. Eind 18de eeuw richtten kritische geesten zoals John Howard en Heinrich von Wagnitz hun aandacht op lokale gevangenisystemen. Hun kritische observaties leverden de eerste empirische vaststellingen aan van problematische omstandigheden in gevangenis en gevolgen van opsluiting, waarmee ze bij de machthebbers van weleer een diepe indruk maakten en mee hun stempel drukten op de 19de-eeuwse penitentiaire her-

vormingen.⁵ Er kon toen nog niet gesproken worden van wetenschappelijk gevangenisonderzoek; het ging veeleer om niet-systematische bezoeken. De 19de eeuw laat zich vooral kenmerken door grote hervormingen, het Verlichtingsdenken met de beklemtoning van de ratio of rede voorop. Op uiteenlopende manieren kregen de toen heersende voluntaristische mensopvattingen (iedereen zou beschikken over een 'vrije wil') een neerslag in het strafrecht, tot en met gevolgen voor de organisatie en aanpak van delinquenten in de gevangenis. In eigen land valt in dat verband te wijzen op de grote invloed van Edouard Ducpétiaux (1804-1868), de eerste inspecteur-generaal van de strafinrichtingen. Tegen de achtergrond van een internationale penitentiaire beweging die vanuit de Verenigde Staten kwam overgewaaid, formuleerde hij een eigen versie van een penitentiaire filosofie waarbij delinquentie gezien werd als een maatschappelijk probleem en de aanpak ervan gericht moest zijn op de morele inkeer van de delinquent. Het middel om dat te bereiken was de cellulaire opsluiting, waarbij alle negatieve invloeden verbannen moesten worden en de gedetineerde enkel aan positieve morele contacten zou mogen worden blootgesteld, een morele heropvoeding. Een groots bouwprogramma zorgde ervoor dat Ducpétiaux' moreel-educatief project met cellulaire afzondering in de praktijk omgezet werd. Tussen 1844 en 1919 werden in België niet minder dan 30 gevangenis volgens het typische sterontwerp in gebruik genomen, met de centrale gevangenis van Leuven als het 'koninginnestuk', de penitentiaire parel aan de kroon van Ducpétiaux' visie.⁶ De bijdrage van Stef Christiaensen in dit nummer gaat daar veel uitvoeriger op in. We verwijzen de lezer dan ook graag naar zijn historisch stuk over Leuven Centraal.

Vanaf het einde van de 19de eeuw ontwikkelde de criminologie als empirische wetenschap. Gevangenisonderzoek had in de ontwikkeling van de criminologie een bijzondere plaats – tot en met de 'oorsprong' van de empirische criminologie, met de Italiaanse geneesheer Lombroso die gedetineerden onderzocht. Edwin Sutherland, één van de grote figuren in de ontwikkeling van de criminologie, zag de gevangenis zelfs als 'een criminologisch laboratorium'. Zijn uitgangspunten dienen begrepen te worden tegen de achtergrond van die periode, waarbij er nog 'great expectations' waren inzake bestraffing (de idee van de maakbaarheid van de mens was nog sterk aanwezig), en waarbij verondersteld werd dat een goed begrip van etiologische processen (met andere woorden: verklaringen voor

3 M. Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*. De geboorte van de gevangenis, *Groningen, Historische Uitgeverij*, 1989, 321.

4 P. Artières, P. Lascoumes en G. Salle, "Introduction. Gouverner et enfermer. La prison, un modèle indépassable?", in P. Artières en P. Lascoumes (eds.), *Gouverner, enfermer. La prison, un modèle indépassable?*, Po, Presses de sciences, 2004, 32.

5 F. Dünkel, "Imprisonment and human rights", in A.A. Franken, M. de Langen en M. Moerings (eds.), *Constance waarden. Liber amicorum prof. mr. Constantijn Kelk.*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2008, 452.

6 A. Neys en T. Peters, "De geschiedenis van het gevangeniswezen", in A. Neys, T. Peters, F. Pieters en J. Vanacker (eds.), *Tralies in de weg. Het Belgische gevangeniswezen: historiek, balans en perspectieven*, Leuven, Universitaire Pers, 1994, 8-18.

delinquentie) kon bijdragen tot het beter aanpakken en zelfs oplossen van criminaliteit. Gevangenisonderzoek moest voor hem twee belangrijke doelen dienen: het moest bruikbaar zijn voor de gevangenisadministratie én het moest bijdragen tot "a theory of criminal behavior and hence to more general control of the crime problem". Typisch voor die periode wees hij optimistisch op de mogelijkheden van dat tweede doel in "preventing crime and for organizing substitutes for imprisonment", waarna hij onomwonden stelde: "In these ways the prison should provide the information which will tend to eliminate the prison".⁷ Dit illustreert dat gevangenisonderzoek lang een voorname rol toegedicht kreeg in de criminologie.

Ook in eigen land was er een dergelijke band tussen gevangenisonderzoek en de ontwikkeling van de criminologie: "De Belgische criminologie groeide in de periode 1920-1940 [...] uit de 'antropologische' studies op gedetineerden in gevangenissen".⁸ De invloed van 'de nieuwe richting' (sociaal verweer) vanaf eind 19de, begin 20ste eeuw, leidde onder meer tot de oprichting van een Penitentiair Antropologische Dienst in 1920 en van antropologische laboratoria in gevangenissen, van waaruit verdere impulsen tot 'verwetenschappelijking' van de aanpak van gedetineerden werden gegeven. Dit leidde in het interbellum tot een echt 'penitentiair-antropologisch hervormingsoffensief'⁹ dat tot ver buiten de grenzen op veel interesse en aandacht kon rekenen. Een ander criminologisch monument, Thorsten Sellin, schreef na een bezoek aan België vol enthousiasme en ontzag over "the reorganization of the penal institutions in accord with modern scientific concepts of the nature of the criminal and the aim of punishment".¹⁰ Het onderzoek dat in die periode plaatsvond, gebeurde voornamelijk door geneesheren-antropologen in de gevangenis, niet door externe (universitaire) wetenschappers, hoewel sommigen ook aan een universiteit verbonden waren. Overigens kunnen die onderzoeken beschouwd worden als de 'eerste wetenschappelijke activiteiten binnen de Belgische criminologie'.¹¹ De invloed van de hervormingen geschoeid op de leest van het sociaal verweer bleef in de penitentiaire praktijk 'slechts een marginale aangelegenheid'.¹² Het was vooral de cellulaire praxis, de erfenis van Duc-

pétiaux, die bleef voortduren tot na WOII. Nadien, tot begin jaren 1970, vond de behandelingsgedachte met mondjesmaat en nooit op een doorgedreven manier, ingang in het Belgische gevangeniswezen. Onderzoek bleef tot dan eerder beperkt tot een 'psychologische' (fysisch-antropologische) benadering¹³, hoofdzakelijk verricht door gevangenispersoneel.

Vanaf 1970

In overzichten van gevangenisonderzoek wordt doorgaans begonnen vanaf ca. 1970. De belangrijkste reden voor dat beginpunt is het begin van een structurele samenwerking tussen het toenmalige bestuur strafinrichtingen en zes universiteiten. Neys en Peters stellen dat het "penitentiaire en penologische onderzoek in België [voorheen] quasi onbestaande [was]".¹⁴ Die samenwerking gaf het gevangenisonderzoek een vooraanstaande plaats ten aanzien van andere criminologische onderzoeksthema's en -domeinen. Tot ca. 1985 was er geen enkel gecoördineerd criminologisch onderzoeksbeleid in België, met uitzondering van onderzoek op het penitentiaire domein.¹⁵ We gaan kort in op wat over de periode sinds 1970 verschenen is en voegen daarna een stuk toe.

In hun terugblik op 30 jaar penitentiair onderzoek (1970-2000) identificeren Snacken en Tubex drie grote periodes, die steeds ongeveer één decennium beslaan.¹⁶ De eerste periode is getypeerd door de samenwerking tussen het bestuur strafinrichtingen en de universiteiten vanaf 1970. Aan de basis daarvan lag de visie van enkele personen die een vooraanstaande plaats hadden in de penitentiaire administratie én in academia – in het bijzonder wijlen professor en geneesheer-psychiater Dewaele, een brugfiguur die een voortrekkersrol had in de totstandkoming van deze samenwerking.¹⁷ Dit leidde tot onderzoek met een grote verscheidenheid aan onderwerpen waarin Leuven Centraal meermaals een plaats kreeg (vb regimebedeling voor langgestraften, psychosociale gevolgen van de opsluiting). Met de gevangenisopstanden in de jaren 1970¹⁸, met toenemende spanningen tussen de

7 E.H. Sutherland, "The Prison as a Criminological Laboratory", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol.157, 1931, 133.

8 J. Goethals, *Psychologie en delinquentie. Een inleiding in de criminologische psychologie*, Leuven, Acco, 2007, 12.

9 Deze term komt van Neys en Peters, die de achtergronden en belangrijkste lijnen van het sociaal verweer uit die periode schetsen. Zie A. Neys, en T. Peters, o.c., in het bijzonder p.18-27.

10 T. Sellin, "Prison reform in Belgium", *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*, Vol.17, Nr.2, 1926, 264.

11 J. Goethals, o.c., 12.

12 A. Neys en T. Peters, o.c., 27.

13 J. Goethals, o.c., 12.

14 Ibid., 32.

15 P. Ponsaers en C. Janssen, «Les travaux de recherche sur la production de l'ordre et le contrôle pénal en Belgique: le bilan des années 80», in P. Robert en L. Van Ostrive (eds.) *Crime et Justice en Europe. Etat des recherches, évaluations et recommandations*, Parijs, L'Harmattan, 1993, 39-40.

16 S. Snacken en H. Tubex, "De penitentiaire wereld onderzocht", in K. Beyens, J. Goethals, P. Ponsaers en G. Vervaeke (eds.), *Criminologie in actie. Handboek criminologisch onderzoek*, Brussel, Politeia, 2002, 379-381.

17 Zie onder meer K. Kloock, "Tien jaar samenwerking universiteiten - bestuur strafinrichtingen: een formele analyse", *Panopticon*, Vol.1, Nr.6, 1980, 451-452.

18 Onder meer de historische geweldloze opstand in Leuven Centraal.

universitaire onderzoeksteams en (vooral lokaal) gevangenispersoneel, en met weinig ingeloste verwachtingen langs beide kanten van de samenwerking doofde dit initiatief geleidelijk uit.¹⁹

Tijdens een tweede periode (jaren 1980) verschoof volgens Snacken en Tubex de wetenschappelijke aandacht naar "de relatie tussen de gevangenispopulatie en de beslissingen in het kader van de strafvordering en de strafuitvoering", onder meer met een focus op alternatieven, de korte vrijheidsstraf en, vanaf eind jaren '80, een toenemende aandacht voor de penitentiaire overbevolking.²⁰ Dit had niet enkel te maken met de nasleep van de problematische samenwerking tussen de administratie en de universitaire onderzoeksteams, maar ook met aandachtsverschuivingen in de criminologische (en in het bijzonder penologische) wetenschappen. Zo nam de aandacht voor de bredere strafrechtsbedeling toe, werden kritische perspectieven gangbaar en kwam er een bewustwording omtrent de grenzen van de 'maakbaarheid' (en dus de 'veranderbaarheid' of 'verbeterbaarheid') van mensen, met Martinsons exemplarische uitspraak dat 'nothing works'. Dit alles leidde tot inhoudelijke verschuivingen in gevangenisonderzoek. Zo vond tijdens de jaren 1980 slechts weinig onderzoek *in* gevangenisplaatsen.²¹ In die periode verscheen ook de laatste ons bekende Belgische recidivestudie van ex-gedetineerden.²²

In de jaren 1990 hernam de wetenschappelijke aandacht voor penitentiair onderzoek en kwam er opnieuw meer openheid van de gevangenisadministratie voor extern gevangenisonderzoek.²³ Aandachtspunten in deze periode waren onder meer de overbevolking, rechten van gedetineerden en onderzoek naar specifieke groepen (o.a. druggebruikers, seksuele delinquenten, geïnterneerden,...).²⁴ Tevens kreeg de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden, onder invloed van de federalisering en daarbij horende bevoegdheidsverdelingen en -verschuivingen, ook een begin van onderzoeks-aandacht. In deze periode werd naast onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek tevens op

vraag van overheidsinstanties (het directoraat-generaal strafinrichtingen, het ministerie van justitie,...) onderzoek besteld, hetzij bij de universiteiten, hetzij bij het Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC), met specifieke beleidsrelevante problemen, vragen of thema's als vertrekpunt.²⁵

Voor de eenvoud kunnen we de chronologische bespreking aanvullen met een typering van de periode 2000-2010. Enerzijds kunnen we stellen dat bepaalde thema's aanwezig blijven: onderzoek inzake de voorwaardelijke invrijheidstelling, de penitentiaire overbevolking, de rechtspositie van gedetineerden, de voorlopige hechtenis, drugs in detentie,... Anderzijds stellen we enkele relatief nieuwe thema's vast. Zo vallen onder meer *desistance* onderzoek en herstelrecht in de context van detentie te vermelden. De vrij recent geïnstalleerde strafuitvoeringsrechtbanken vormen al eveneens het nieuwe onderwerp van (nieuw) onderzoek, net zoals onderzoeks-aandacht gaat naar vreemdelingen in detentie, elektronisch toezicht en de autonome werkstraf. Ook (beschrijvend en/of evaluerend) onderzoek in opdracht van de Gemeenschappen, bevoegd voor de sociale hulp- en dienstverlening, is relatief nieuw.

De ontwikkelingen in gevangenisonderzoek staan natuurlijk niet los van bredere wetenschappelijke veranderingen, de penologie voorop. *Desistance* bijvoorbeeld is in de criminologische vaktijdschriften (én in het strafbeleid van sommige landen) een *hot issue* (soms in één adem vermeld met *resettlement/reentry*, de terugkeer van vrijgelaten gedetineerden naar de samenleving). Het hoeft dan ook niet te verbazen dat dergelijke thema's ook ingang vinden in de Belgische context. Anderzijds spelen concrete (beleids)problemen en lokale situaties (ook) mee in het opzetten van onderzoek, net zoals de complexe staatsstructuur overigens een eigen dimensie toevoegt.²⁶

19 Formeel stopte de samenwerking pas begin jaren 1990, maar vanaf eind jaren 1970 werd de samenwerking al grondig teruggeschoefd. Zie o.a. Kloeck, l.c., 462; D. Kaminski, S. Snacken en V. Van Gijsegem, "Crime et Justice en Belgique. Etat de la recherche (1990-1997)", in L. Van Oustrive en P. Robert (eds.), *Crime et Justice en Europe depuis 1990. Etat des recherches, évaluations et recommandations*, Parijs, Editions L'Harmattan, 1999, 96.

20 S. Snacken en H. Tubex, o.c., 380.

21 Niet enkel in België nam in die periode wetenschappelijk onderzoek in gevangenis af. Sommige landen kenden ook geen nieuwe remonte van onderzoek in gevangenis, ondanks grote veranderingen in de detentiepopulaties en in het gebruik van de gevangenisstraf. De situatie in de V.S. is wellicht het sterkste voorbeeld. Verklaringen voor de afname van onderzoek in gevangenis zijn onder meer te vinden in o.a. J. Simon, "The 'society of captives' in the era of hyper-incarceration", *Theoretical Criminology*, Vol.4, Nr.3, 2000, 285-308; P. Rock, "Prison Life, Sociology of", in N.J. Smelser en P.J. Bates (eds.), *International Encyclopedia of the social and behavioral sciences*, Amsterdam, Elsevier, 2001, 12055-12059; L. Wacquant, "The curious eclipse of prison ethnography in the age of mass incarceration", *Ethnography*, Vol.3, Nr.4, 2002, 371-397.

22 A. Vandesteene en M.C. d'Ursel, "Verslag van het statistisch onderzoek naar de recidive van invrijheidgestelde gedetineerden. Periode 1970-1980", *Bulletin Bestuur Strafinrichtingen*, 1983, 173-186.

23 S. Snacken en H. Tubex, o.c., 380.

24 Ibid., ook D. Kaminski, S. Snacken en V. Van Gijsegem, o.c., 96-97.

25 J. Beghin, "La prison: absence de politique(s), morcellement des connaissances", in P. Mary (ed.), *Le système pénal en Belgique. Bilan critique des connaissances*, Brussel, Bruylant, 2002, 208-209. Zij noemt de jaren 90 vooral 'fructueuses' voor empirisch gevangenisonderzoek.

26 S. Snacken en H. Tubex, o.c., 405.

Gevangenisonderzoek: roeien met beperkte riemen

Eén grote, mogelijks de grootste, beperking van gevangenisonderzoek in dit land betreft het gebrek aan goed toegankelijke en gestructureerde basisgegevens over opsluiting, in het bijzonder over de detentiepopulatie. Hierdoor moeten onderzoekers een belangrijk deel van hun onderzoekstijd investeren in het verzamelen en controleren van basisgegevens.²⁷ Wie empirisch gevangenisonderzoek wil verrichten, moet ofwel volledig steunen op kwalitatief materiaal (observaties en/of interviews), ofwel een voorliefde hebben voor enig puzzelwerk: lokale databestanden, SIDIS, GRIF-FIE, een opsluitingsdossier, een PSD-dossier en voor veroordeelden in de tijdsvoorwaarden voor een invrijheidstellingsmodaliteit ook nog eens een dossier met de nodige stukken voor de strafuitvoeringsrechtbank. Dit alles dient vergeleken en waar nodig aangevuld te worden, om zo een zicht te krijgen op basisgegevens betreffende het profiel van gedetineerden. Op nationaal vlak is het al decennia zeer bedroevend gesteld met beschikbare informatie: er is amper zicht op de detentiepopulatie, met ruwe cijfergegevens die jaarlijks in een verslag publiek gemaakt worden.²⁸ Dit ontbreken aan basismateriaal plaatst ons land ver achteraan in de Europese klas. Zo is België bijvoorbeeld het enige land in West-Europa dat geen (systematische) recidivecijfers verzamelt. Het ontbreken van basiscijfermateriaal staat overigens in schril contrast met de situatie van bijna 100 jaar geleden. Zo was Sellin na zijn gevangenisbezoek in de jaren 1920 zo onder de indruk van de gegevens die in België verzameld werden, dat hij sprak over "a mine of incomparable value to the research student".²⁹

Deze tekorten aan basismateriaal zijn trouwens sturend voor gevangenisonderzoek. Empirisch gevangenisonderzoek blijft in de Belgische context vrijwel altijd beperkt tot beschrijvende statistieken, als er al statistieken in voorkomen. Gevorderd statistisch onderzoek kan bijna niet door het gebrek aan basismateriaal, tenzij de onderzoeker zelf alle 'harde data' codeert, hetgeen een zeer tijdrovende taak is.³⁰ De grote datasets waarover

in de buitenlandse literatuur vaak gerapporteerd wordt (sets met duizenden gedetineerden, tientallen tot honderden variabelen), staan voor Belgische onderzoekers wel zeer veraf. Dit beperkt de onderzoeksmogelijkheden in aanzienlijke mate. Kwalitatief, theoretisch en/of juridisch onderzoek, om maar te zwijgen van beleidskeuzes, kunnen daardoor slechts in beperkte mate of niet getoetst en/of geëvalueerd worden. Er zou in de toekomst wel verbetering op komst zijn (cfr. plannen voor een *datawarehouse justitie*³¹), maar wanneer en in welke mate volwaardige en gedetailleerde cijfergegevens beschikbaar zullen zijn, valt nog te bekijken. Tot dan zullen onderzoekers door het gebrek aan basismateriaal ofwel genoodzaakt zijn om veel tijd te besteden aan dossieranalyse om vervolgens pas de nodige statistische tests te kunnen verrichten, ofwel gebruik te maken van kwalitatieve benaderingen (de hoofdmoot van empirisch gevangenisonderzoek in België), ofwel hun activiteiten te verleggen, weg van empirisch gevangenisonderzoek.

Naast dat fundamentele probleem en de daaruit volgende leemtes en beperkingen kunnen ook meerdere andere grijze zones in gevangenisonderzoek aangestipt worden. Zo is er tot op heden amper onderzoek naar gevangenispersoneel (bvb. penitentiaire beampten, PSD, directies,...), naar de beleving en effecten van detentie, zijn er geen vergelijkingen van recidive (en andere uitkomsten) tussen verschillende strafinterventies en/of strafuitvoeringsmodaliteiten, levensloopanalyses,... De mogelijkheid bestaat dat sommige thema's en methodes in Belgisch gevangenisonderzoek nooit het daglicht zullen zien (in dat verband denken we onder meer aan levensloopanalyses met aandacht voor de impact van de gevangenisstraf en andere strafrechtelijke interventies). Een deel van de verklaring ligt bij het ontbreken van basismateriaal, maar de organisatie van onderzoek speelt ook een rol. Doorgaans krijgen onderzoeksprojecten gedurende een vrij beperkte periode middelen, zonder enige garantie op lange termijn financiering, en is er een behoorlijk groot verloop van onderzoekers waardoor continuïteit ontbreekt. Eén uitzondering is het NICC, waar dergelijke lange termijn onderzoeken wel mogelijk zouden kunnen zijn, maar tot op heden nog niet plaatsvonden. Kortom, op dit

27 S. Snacken en H. Tubex, o.c., 382; tevens S. Snacken, "Réaction", in P. Mary (ed.), *Le système pénal en Belgique. Bilan critique des connaissances*, Brussel, Bruylant, 2002, 242.

28 Dit is al vaak signaleerd. Zie bvb. P. Ponsaers en C. Janssen, o.c., 67; H. Tubex, "De zoektocht naar penitentiaire statistieken anno 2000", *Panopticon*, 2001, 203-209; H. Tubex en J. Strypstein, "Veel gedetineerden, weinig cijfers", *Panopticon*, 2004, 112-120; K. Beyens, "Het nakomertje in de Belgische criminografie", in E. Devroe, K. Beyens en E. Enhus (eds.), *Zwart op wit? Duiding van cijfers over onveiligheid en strafrechtsbedeling in België. Handboek criminografische basisinformatie*, Brussel, VUBPress, 2006, 297-303; L. Robert, "(Onderzoek) achter de tralies in België: niet alleen cijfers tellen", *Panopticon*, Vol.29, Nr.3, 2008, 1-6.

29 Hij vermeldde een verzameling van ca. 11000 cases, met per case een kleine 1300 items die geregistreerd werden. Zie T. Sellin, l.c., 268.

30 Er zijn enkele uitzonderingen, maar die bevestigen de spreekwoordelijke regel: bijvoorbeeld (een logistische regressieanalyse door) E. De Wree, G. Vermeulen, T. Vander Beken en E. Verbert, "Interstatelijke overbrenging van gedetineerden vanuit en naar België. Er was eens...re-integratie", *Panopticon*, Vol.29, Nr.4, 2008, 7-24.

31 Beknopt gesteld houdt de beoogde datawarehouse justitie in dat alle cijfers van justitieactoren verzameld worden in één databank, inclusief cijfers over de instroom, de doorstroom en de uitstroom uit de gevangenis. E. Maes, "De actuele Belgische penitentiaire statistiek... tussen droom en werkelijkheid", in W. Bruggeman, E. De Wree, J. Goethals, P. Ponsaers, P. van Calster, T. Vander Beken en G. Vermeulen (eds.), *Van pionier naar onmisbaar. Over 30 jaar Panopticon*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2009, 781.

ogenblik kunnen we besluiten dat er nog veel braakliggend onderzoeksterrein is, zonder veel garanties op de ontginning ervan.

Gevangenisonderzoek en beleid: window dressing en/of window of opportunity?

Beperkingen in beschikbaar basismateriaal hebben niet enkel onderzoeksmatige gevolgen: "Door het gebrek aan gegevens kan er vandaag moeilijk gesproken worden van een doelgericht en *evidence and knowledge based* beleid."³² Er zijn weliswaar meerdere visies en standpunten over de relatie tussen onderzoek en beleid en de daarmee samenhangende input van onderzoek in beleid.³³ Het is maar de vraag of *evidence based* en/of *knowledge based* beleid gewenst/wenselijk is en de absolute bovenhand moet hebben op politiek-ideologische, *managerial* en praktische overwegingen bij het uitstippelen en uitvoeren van het penitentiaire beleid.³⁴

Als we echter mogen veronderstellen dat wetenschappelijk onderzoek iets kan bijdragen aan beleid en dat beleidsactoren daar aandacht voor hebben, dan zouden we bij nieuwe beleidsplannen of wetgeving kunnen nagaan hoe gevangenisonderzoek daarbij een rol gespeeld heeft. In dat licht is de voorbije periode veelzeggend. Het Belgische penitentiaire beleid maakte de afgelopen jaren een ongeziene periode van hervormingen mee. Vanuit bovenstaande veronderstelling zou de periode vanaf 1996, sinds de oriëntatienota strafbeleid en gevangenisbeleid, tot en met 2006 gekenmerkt kunnen zijn door tal van *beleidsvoorbereidende* onderzoeken. Echter, de periode tussen 1996 en 2006 valt niet op door veel voorbereidend empirisch

onderzoek. Ook wat onderzoek bij de implementatie van nieuwe regelgeving (o.a. de basiswet, de wet op de externe rechtspositie en de wet betreffende de strafuitvoeringsrechtbanken) betreft, zien we op dit ogenblik weinig beweging in die zin – omzeggens niets tot hiertoe. En zelfs al zouden dergelijke onderzoeken wel gebeuren, dan valt het te bekijken wat hun echte bijdrage en invloed zou zijn in de totstandkoming, het implementeren en/of de evaluatie van beleid of regelgeving. Onderzoek kan immers ook aangewend worden als legitimering van beleidskeuzes – *window dressing* van keuzes die eigenlijk al gemaakt zijn en soms zelfs al voor de bekendmaking van de onderzoeksresultaten ingevoerd worden.³⁵

Als onderzoekers hebben we zelf kunnen vaststellen dat het hoofdbestuur zeer open staat voor onderzoek en dat lokaal ook vrij gemakkelijk toegang gegeven wordt tot gevangenis, nochtans geen vanzelfsprekendheid. In sommige landen is het - ietwat ironisch - zeer moeilijk om als onderzoeker een gevangenis *binnen* te geraken, laat staan om interviews af te nemen.³⁶ Al gebeurt onderzoek misschien niet vaak op vraag van de overheid en al moeten we ons niet te veel illusies maken over de impact van onze bevindingen en conclusies, het penitentiaire beleid geeft op haar beurt op meerdere manieren mee vorm aan gevangenisonderzoek. Dat hoeft niet enkel praktisch en als beperkend begrepen te worden. Met de penitentiaire hervormingen van de afgelopen jaren dient zich voor gevangenisonderzoekers net een *window of opportunity* aan. Eerder onderzochte thema's komen in een nieuw licht te staan (o.a. de invrijheidstellingen, de overbevolking, met onder meer een gevangenis in Tilburg). Daarnaast dienen zich tal van nieuwe ononderzochte thema's aan (herstelgerichte detentie, strafuitvoeringsrechtbanken,...). Kortom, gevangenisonderzoek in België gaat mogelijk opnieuw een boeiende periode tegemoet.

32 S. Snacken en K. Beyens, "Tien jaar kwaliteitszorg in de strafuitvoering in België: 'Sire, wij zijn ongerust...'", in K. Van Cauwenberghe (ed.), De hervormingen bij politie en justitie: in gespreide dagorde. Jubileumeditie ter gelegenheid van 10 jaar Orde van de Dag, Mechelen, Wolters Kluwer, 2008, 108.

33 Recent verscheen nog een themanummer van *Panopticon* over evaluatieonderzoek. Zie in het bijzonder de typologieën van de relatie onderzoek - beleid in de bijdrage van Ponsaers; P. Ponsaers, "Onderzoek als vormgever van beleid, of beleid als vormgever van onderzoek?", *Panopticon*, 2010, Vol.31, Nr.3, 4-5.

34 Er is hier niets nieuws onder de zon. In 1980 stelde Peters zich al de vraag of externe ondersteuning van het penitentiair beleid wel gewenst wordt, toen bleek dat ondanks een structurele samenwerking tussen universiteiten en het gevangeniswezen onderzoekers niet bij beleidsbesprekingen betrokken werden, "ook wanneer onderzoeksresultaten daartoe aanleiding konden geven". Zie T. Peters, "Knelpunten bij penitentiaire beleidsvoering in België", *Panopticon*, Vol.1, Nr.1, 1980, 64-65.

35 In dat licht is volgend werk zeer verhelderend: F.A.C.M. Denkers, *Criminologie en beleid*. De invloed van penologische research op het strafrechtelijke beleid, Nijmegen, Dekker & van de Vegt, 1976, 296p.

36 Een extreem voorbeeld waar het onderzoek zelfs stopgezet werd, G. Zwerman en G. Gardner, "Obstacles to Research in a State Prison: Regulated, Segregated and Under Surveillance", *Qualitative Sociology*, Vol.9, Nr.3, 1986, 293-300.

Wat zie je eigenlijk als je kijkt?

Dirk Leestmans *

Je veux de l'amour! U kent dat liedje van Raymond Van Het Groenewoud.

Da's twintig jaar dat ik in 't vak zit. Ik heb gedraaid in Leuven, Leuven Hulp, Brugge, Antwerpen, Vorst, Wortel, Siberië, Utrecht, Mol, Merksplas, Gent, Hasselt, 'k Heb hoge kijkcijfers gehad, 'k heb lage kijkcijfers gehad 'k Heb succes gekend, 'k heb veel ellende gezien.

Je veux de l'amour, natuurlijk, wie wil dat niet, maar je *veux surtout des images*.

Uren beeldmateriaal verzamelde ik. Diverse reportages en documentaires toonde ik.

Maar de vraag blijft altijd: wat laat je zien? En vooral: wat zie je eigenlijk als je kijkt?

Voor u staat een journalist, dat had u al door. Ooit omschreef een Brits persmagnaat journalisten als "professionelen van wie de job erin bestaat aan anderen uit te leggen wat ze zelf niet verstaan." U bent dus gewaarschuwd.

Maar er zit wel een kern van waarheid in zijn definitie. Ik zal hier meer vragen stellen dan antwoorden geven. Dat is het voorrecht van mijn job. Net zoals het mijn voorrecht is te komen op plaatsen waar men normaal gesproken niet komt. In de gevangenis bijvoorbeeld. U hoorde het lijstje bij het begin van mijn uiteenzetting.

Waarom kiest een journalist voor de gevangenis als onderwerp? Waarom wil hij draaien achter de hoge muren met daarbovenop ook nog 's prikkeldraad? Waarom wil hij criminelen aan het woord laten? Vanwaar de fascinatie voor het *prison*? Welk verhaal wil hij vertellen?

Want dat laatste is duidelijk. Bij de Romeinen en de Grieken waren de mannen vertellers van verhalen. In deze tijden is die rol overgenomen door de media. En het forum is vervangen door de beeldbuis en tegenwoordig vooral de flatscreen. In elk geval is dat het medium waarvoor ik werk.

Daarover zouden we nog uitvoerige beschouwingen kunnen weiden maar we dreigen af te dwalen. De essentie is dat je als journalist een verhaal vertelt. *Storytelling* is een techniek die journalisten gemeen hebben met romanciers. Tolstoi's openingszin in Anna Karenina luidt: 'Alle gelukkige gezinnen lijken op elkaar. Elk on-

gelukkig gezin is ongelukkig op zijn eigen wijze.' De auteur wist waarover hij schreef. In de gevangenis zijn dan ook veel verhalen te rapen. Daarover straks meer.

Die techniek biedt oneindig veel mogelijkheden maar heeft ook zo zijn beperkingen. Wat niet in het verhaal past, komt er niet in, dat is zo'n beperking. Het is een beperking die je net zo goed een mediawet zou kunnen noemen. En mediawetten bepalen hoe de media werken en dus ook wat u, als mediagebruiker, te zien krijgt. Het is een soort wetten dat u niet te leren krijgt op school noch universiteit al zou dat, gegeven de mediatisering van de samenleving, misschien niet eens zo'n slecht idee zijn. Hier en daar waagt een hoogleraar zich al aan mediakritiek maar het is hoe dan ook een discipline waar nog veel werk te leveren valt. Ik ga u hier geen cursus geven, wel probeer ik u duidelijk te maken hoe een en ander in de media in de praktijk werkt.

Mijn eerste programma gedraaid in de gevangenis, nota bene in de instelling van de jarige, hier wat verderop, weliswaar geen 150 jaar geleden, wel zo'n 15 jaar terug, leverde zo'n veertien uur ruw materiaal op. Veertien uur voor een programma van veertig minuten. Ruim achthonderd minuten om er veertig over te houden, wat naar televisienormen overigens al erg veel is. De wiskundige bollebozen onder u hebben het snel berekend: da's een verhouding van 1 op 20.

Vooraf in de montagekamer word je soms geconfronteerd met hartverscheurende keuzes. Lach niet. Prachtig materiaal verdwijnt in de prullenbak. Een mooie quote, een knap beeld, een leuke anekdote, een aktieshot... *drop it*. Dat is niet altijd even makkelijk. Een slagzin die je bij dit werk in je achterhoofd moet houden is: *kill your darlings!* Dat helpt als je in Leuven Centraal wil geraken, maar ook in de montagekamer. Een journalist die zo werkt, en zo moet er gewerkt worden, gaat dus utilitair met de dingen om, met de dingen, met de mensen.

Want draaien in de gevangenis komt erop neer dat mensen hun verhaal doen. Dat klinkt misschien choquerend in de oren van sommigen maar dat hoeft het niet te zijn. Je kan best utilitair met de mensen omgaan op een respectvolle manier.

Maar onthou wel, in ons voorbeeldje, dat voor elke

* Dirk Leestmans is journalist bij de VRT-nieuwsdienst en werkt ook voor De Juristenkrant.

De tekst werd uitgesproken door Dirk Leestmans n.a.v. de 150ste verjaardag van de gevangenis van Leuven Centraal.

minuut die u te zien krijgt, er 19 zijn die u niet te zien krijgt. Aan het programma dat u thuis te zien krijgt, zijn er tal van selectiemomenten vooraf gegaan. Tussen haakjes, het zou journalistiek en ook academisch een interessant experiment zijn om twee journalisten met hetzelfde ruw materiaal aan de slag te laten gaan. Wellicht komen ze met hetzelfde basismateriaal tot een totaal ander resultaat.

Dat selectiemechanisme begint al bij het begin, bij de opname dus en eigenlijk nog een stap vroeger, bij de research. Wie benader je om mee te werken? In een gevangenis zitten al snel een paar honderd mensen. Wie spreek je aan? Welke figuren laat je aan bod komen? Er zijn er altijd die zichzelf komen aanbieden, komen aanprijzen zelfs. Maar zijn dat de interessantste?

Toen ik twee jaar geleden een programma maakte over de overbevolking in de arresthuizen in Vorst en Antwerpen, zei een directeur me dat hij zich niet zo zeer zorgen maakte over de amokmakers. Vooral de gedetineerden die hij niet zien kreeg, baarden hem zorgen, de gedetineerden die zich compleet aangepast hebben aan het systeem, ja, vegeteerden in de gevangenis. "Hoe komen die eruit?" zo vroeg hij zich luidop af.

Komen die erin, vraag ik me af, komen die in mijn programma? Want van diegenen die ogenschijnlijk niets te vertellen hebben zijn diegenen die zwijgen misschien wel het interessantst. De mensen die opgesloten zitten, niet opvallen, hun mond niet opendoen, zich niet laten zien, de figuurlijke muizen die met de dag grijzer worden en, om de beeldspraak nog even aan te houden, overleven als een dier. Instincten worden belangrijker dan inzichten.

Of die mensen die zich schamen. Of die om welke reden dan ook liever niet willen gefilmd worden in die context.

Als we het over Leuven Centraal hebben, en daar hebben we het toch over vandaag, is de kans reëel dat hun feiten de media gehaald hebben, hun assisenproces ook. Maar daar mag het wel ophouden.

Tussen haakjes, er is over het algemeen, zowel in de printmedia als in de audiovisuele pers, meer aandacht voor justitie en criminaliteit, zeker in vergelijking met een kwarteeuw geleden. Maar de aandacht voor het 'criminaliteitsgebeuren' focust vooral toch op de feiten, de opsporing, iets minder het proces, nog minder de strafuitvoering en al haast helemaal niets over de effecten van de strafuitvoering. Ook wat dat betreft is de media selectief.

Terug naar de gevangenis. Er zijn mensen die niet willen meewerken aan een TV-programma, er zijn er die dat wel willen. Waarom eigenlijk? Wat bezielt iemand om zijn weinig benijdenswaardig verhaal te doen? Waarom zou iemand in zijn cel middels de camera de publieke confrontatie aangaan?

Je veux de l'amour? Is het dat?

Is het aandacht? Ik denk het deels wel.

Soms is het zelfs meer: er is ook een therapeutisch effect. Niet dat dat de bedoeling kan zijn van een journalist maar het is wel een mogelijk effect. Gedetineerden krijgen niet elke dag iemand op bezoek die naar hun verhaal wil luisteren. Sommigen grijpen die kans en vertellen voor je 't weet hun leven, hun feiten, hun proces, hun straf.

Ik bedank mensen op het eind van een interview maar vooral ook het omgekeerde gebeurt; gedetineerden bedanken ons omdat we naar hen geluisterd hebben.

Het verhaal van gedetineerden is per definitie wel een subjectief verhaal. De slachtoffers komen niet aan bod. Het is goed om dat in het achterhoofd te houden bij de montage. Dat is een kwestie van journalistieke deontologie. Ik heb het nog meegemaakt, niet eens zo lang geleden, dat in de voorwaarden om te filmen in een gevangenis gestipuleerd stond dat in de interviews met gedetineerden niet mocht gesproken worden over de feiten. Vreemd was dat want die feiten zijn wel de aanleiding waarom ze er zitten en in die zin een essentieel onderdeel van het verhaal.

Dat is door de aard van de feiten ook per definitie een emotioneel verhaal. Sommigen omschrijven journalisten als handelaars in ontroerend goed. Ik besef dat sommigen onder u op hun stoel beginnen te schuiven bij het horen van het woordje 'emotie'. Het is een bekende kritiek op de media: ze spelen op de emoties, op de sentimenten, de onderbuik.

Ik zeg u, televisie moet het hebben van de emotie. Het is de kracht van het medium emoties over te brengen. Gebruik die kracht. Het Franse blad *Paris-Match* adverteerde medio jaren '80 met de slagzin: *le poids des mots, le choc des photos*, al kan het ook andersom geweest zijn. Gelijk hadden ze. Wie beelden zaait, zal verbeelding oogsten!

Maar gebruik die kracht wel wijs, gedoseerd vooral. Ik herinner me een beeld van een vrijgekomen RAF-terrorist. De man zat na een jarenlang verblijf in o.a. de beruchte Stammheimgevangenis nu alleen op een weids strand. Hij pakte een takje, brak het in twee en tekende in het zand de contouren van zijn cel. Zelden zo'n sterk contrastrijk en emotioneel geladen beeld gezien.

En ter overweging ook nog even dit voor zij die de media verwijten te veel de emotionele toer op te gaan. Kijk, als u televisie kijkt, ook eens even naar u zelf: welk verhaal volgt u als het niet over uw specifiek vakdo-
mein gaat? De academische uiteenzetting, de zielloze powerpointpresentatie of het menselijk verhaal?

Victor Hugo wist het in de vorige eeuw al. Men kan onverschillig zijn t.a.v. de doodstraf, zo zei hij, zich er niet over uitspreken, er niet voor noch tegen zijn. Tot men met zijn eigen ogen de guillotine ziet.

De schrijver heeft gelijk. Ik mocht het zelf ervaren toen ik in de zomer in Parijs voor het moordtuig stond. Op een tentoonstelling welteverstaan.

Hetzelfde gevoel overkomt me als ik werk in de gevangenis. De confrontatie met een totaalinstituut, lange gangen, vreselijk ijzelijke geluiden die tegen hoge muren botsen, de geur van zweet, van goedkoop voedsel, zelfgerolde sigaretten, in een aantal instellingen helaas ook nog de geur van urine en uitwerpselen... Verontwaardiging blijft een van de belangrijkste journalistieke bronnen.

Maar ik word vooral ook geconfronteerd met de blik van mensen die verdacht veel op u en mij gelijken. De mensheid is niet op te splitsen zoals de DUPLO-mantjes of Lucky Luke karikaturen. Gedetineerden zijn niet alleen ongeschoren wezens in gestreepte pakjes met een loden bol aan hun been.

Een vijandbeeld kan erg beeldrijk zijn maar criminelen afschilderen als monsters gaat voorbij aan de realiteit. Ook al willen we d'ér niets mee te maken hebben, criminaliteit blijft altijd wel mensenwerk.

Ik herken me soms in mensen, in hun verhaal, in hun visie. Die herkenning werkt ook destabiliserend. Want net zomin er een fysiek clichébeeld is van juiste en foute mensen, is er geen inhoudelijk zwart-wit verhaal. De zone daartussen is oneindig grijs. Zelden zijn mensen dader dan wel slachtoffer. Die scheidslijn is niet duidelijk te trekken.

Ik vertel u daarmee niets nieuws. Maar ik vrees dat bij een deel van de publieke opinie dat beeld wel heerst. Het maatschappelijk discours over criminaliteit en gevangenis wordt bepaald door de grote namen uit de recente criminele geschiedenis. Ik ga ze hier niet herhalen, u vult ze maar voor u zelf in, maar u begrijpt wellicht wat ik bedoel. Media hebben nogal 's de neiging te focussen op de extremen. Ook dat is zo'n mediawet.

Het is dat gevoel dat ik wil overbrengen, dat gevoel dat in de gevangenis ook mensen zitten die minder zware feiten gepleegd hebben, die vroeg of laat vrijkomen. Dat inzicht van complexiteit van mensen en menselijke verhalen, in de hoop de stereotiepen te doorbreken. Niets is zo bedreigend voor het denken als de vanzelfsprekendheid. Ik blijf mezelf betrappen op snelle conclusies bij het inschatten van mensen en systemen tijdens research in de gevangenis. Een hoogleraar antropologie gaf me ooit een compliment. Eigenlijk doen we hetzelfde werk, zo zei hij. We dompelen ons onder in een leefwereld en observeren. Toen ik hem erop wees dat hij een jaar lang bij een Afrikaanse stam leefde en ik hooguit een week tijdens de daguren in de gevangenis zat, wuifde hij dat argument weg. Zelfs na een jaar observatie kan je een gemeenschap niet doorgronden.

De man is wellicht te bescheiden maar er zit wel een kern van waarheid in zijn stelling. Het blijft me verbazen hoe ogenschijnlijk sympathieke mensen, vlotte pratens, sociaal vaardige types verschrikkelijke feiten hebben kunnen plegen. En hoe ogenschijnlijk crapu-

leuze types die zo gecast zouden kunnen worden voor de rol van de slechterik in een cowboyfilm, eigenlijk slechts mineure feiten pleegden. Niets is zo verraderlijk als intuïtief aanvoelen, zo heb ik geleerd.

Hetzelfde geldt voor de verhalen die je te horen krijgt. Op een of andere manier krijgen ze een wending die je niet voorzag, ontdek je een facet waardoor je de dingen anders bekijkt, krijg je een klok te horen die het geheel een ander geluid geeft.

Wellicht daarom ervaar ik het werken in een gevangenis ook zo intensief. Zoals een oorlogsjournalist op het front werkt op de grens van leven en dood, werk je in de gevangenis op de grens van vrijheid en onvrijheid. Ik besef, het is een cliché, ik werk graag in de gevangenis maar ik vertrek er ook graag.

Na een dag minder goed gewerkt te hebben in de gevangenis, omdat we tegenslag hadden, de dingen niet liepen zoals gepland, zitten we soms samen met de cameraploeg en zeggen we dat we 'n vreselijke dag gehad hebben. Maar bestaan er daar eigenlijk andere dagen?

Ik interviewde een tijd geleden een befaamd strafpleiter die in tal van grote processen pleitte. Op het eind van het gesprek vertrouwde hij me toe dat hij een existentiële angst had voor het systeem waarin hij al heel zijn leven werkte. Eenmaal de justitiemachine in beweging is het een pletwals. De effecten van die pletwals zie je ook in de gevangenis.

En toch ook deze kanttekening. Ook vanuit mijn opleiding, eind jaren zeventig begin jaren tachtig, kreeg ik een beeld mee van de gevangene als verwerpene der aarde. Het stond goed als marxistisch criminoloog zo iets te zeggen. De dader als slachtoffer van het systeem, daar kwam het ongeveer op neer. Die visie, die ik nooit doctrinair volgde, heb ik bijgesteld. Ik zie in de gevangenis ook gevaarlijke mensen, mensen die wets en willens gekozen hebben voor de criminaliteit. Ik ontmoette ook erg arrogante criminelen, ja gewetenloze types. Mensen die wel degelijk kansen kregen maar ze verprutsten. Mensen die hun verantwoordelijkheden niet namen en kozen voor gemakkelijk geldgewin. Hoe langer hoe meer ook mensen die vanuit een totaal andere culturele achtergrond criminaliteit plegen. En het verhaal van de ongelukkige jeugd heb ik al te vaak gehoord. Het is verworden tot een *passé partout*. Da's vooral jammer voor die celdeuren waar die sleutel effectief op past. Want achter een karikatuur kan natuurlijk wel een realiteit zitten. En, dat is bekend, in de gevangenis zitten nogal wat mensen opgesloten die eerder uitgesloten waren.

Toch moeten media er zich voor hoeden niet in de val te trappen van de simpele empathie. Kommer en kwelverhalen die stroperig verteld worden. De gevangenis als onderwerp leent zich daar makkelijk toe.

Andere val is die van de sympathieke crimineel, de charmante smeerlap, de karikatuur van Robin Hood

die alleen rijke mensen bestaat omdat ze toch te veel hebben, om het te geven aan armen, die te weinig hebben. Criminelen die sociaal corrigerend optreden. Winkeldiefstal is proletarisch winkelen, die stelling. U lacht. Maar deze stelling doet het hem in bepaalde kringen nog altijd. Begin dit jaar zei nota bene een rechter dat het de schuld van het slachtoffer was dat gangsters hem als doelwit kozen "aangezien het weinig voorzichtig is om de aandacht te trekken door met een Jaguar rond te rijden, in een mooi huis te wonen en uiterlijk blijk te geven van een zekere welstand in een economisch arme en benadeelde streek als Charleroi." Ik mag hopen dat journalisten verstandiger zaken schrijven in een artikel dan sommige rechters in een vonnis. Het helpt in elk geval al een pak als je als journalist kritische afstand houdt van je onderwerp. Met een cameraploeg in een kleine cel een opname maken is *too close for comfort* en dat is maar goed ook. Ook dat is een onderdeel van de *storytelling*, een journalist moet zich aan zijn rol houden, afstand houden vooral.

De justitiemachine heeft zijn effecten, de camera heeft dat ook. Er zijn veel camera-effecten, sommigen lopen van de camera weg, anderen bloeien ervan open. Dat is bij academici zo, bij strafpleiters ook, u kent ze wel, en bij gedetineerden is het niet anders. Daarom is het goed zelf ook mensen op te zoeken en hen trachten te overtuigen mee te werken, zo is mijn ervaring. Als je dat niet doet, krijg je altijd dezelfde types in beeld.

Maar hoe overtuig je iemand? Hoe ver mag je daarin gaan? Beseffen gedetineerden altijd wat de consequenties zijn van hun medewerking?

Al deze vragen zijn terecht. Maar waarom zouden we hierop een ander antwoord formuleren voor gedetineerden als voor niet-gedetineerden? Weten vrije burgers, om ze zo maar te noemen, dan altijd waar ze aan beginnen als ze meewerken aan televisieprogramma's? Waarom zouden we hier meten met twee maten en twee gewichten? Een gedetineerde is van zijn vrijheid beroofd maar dat hoeft toch niet te betekenen dat hijzelf, in zijn cel, in alle autonomie, kan oordelen of hij aan een programma wil meewerken of niet.

Of niet?

Zeker ook in deze digitale multimediatijden waar een programma niet alleen eenmalig op televisie getoond wordt maar vaak ook op een website staat en vooral *blijft* staan, ook als de straf uitgezeten is?

Er is een belangrijke rechterlijke uitspraak in dit verband. Een gedetineerde die tegen zijn zin gefilmd werd, trok naar de rechtbank en eiste de niet-uitzending van de beelden. De rechter gaf de gedetineerde gelijk. Een gevangene heeft het recht om vergeten te worden, zo stelde hij. *Il a le droit à l'oubli*, want de betrokken zender was een Franstalig commercieel station. Dit individuele recht contrasteert ogenschijnlijk met een maatschappelijke realiteit. Want als er nu iets is wat

niet vergeten mag worden dan zijn het gedetineerden in de gevangenis. Een samenleving mag toch geen vergeetputten hebben. En zeker geen waar mensen in opgesloten worden.

Daarom ook moeten media aandacht geven aan de gevangenis. Maar hoe doen ze dat, dat is de vraag die ons bezighoudt. En wat is het effect daarvan op de kijker? Wat ziet de kijker eigenlijk als hij kijkt? En waarom kijkt hij naar iets waar hij, zo mogen we aannemen, liever niets wil mee te maken hebben? Vanwaar de fascinatie voor criminaliteit en criminelen?

Laten we beginnen met dat laatste. Die fascinatie is niet nieuw, zo veel is duidelijk. De gevangenis is altijd al voorwerp van pers en media geweest. Wie de gelegenheid had in de Antwerpse Begijnenstraat 42 rond te lopen, zag een mooie collectie filmaffiches hangen. Hoe uitgebreid de verzameling van een bevlogen directeur met deze hobby ook al is, ze geeft slechts een partieel beeld van het aantal films over dit thema. Maar het is wel een indicatie. *Prison is hot!* Altijd geweest, in Hollywood en daarbuiten.

Ook op televisie zijn er nogal wat buitenlandse fictieproducties over dit thema.

La réalité dépasse la fiction, zo luidt een andere mediawet. Vandaar dat ook de pers belangstelling heeft voor de gevangenis. Er zijn boeiende verhalen te rapen, we zeiden het al. Filmcriticus Jo Röpcke zaliger zei ooit in een bespreking over een western dat de paarden beter speelden dan de acteurs. Parafrazerend zou je kunnen zeggen dat sommige gedetineerden beter overkomen dan beroepsacteurs. Ik heb Frans De Kleerkast, een notoir brandkastkraker, die de helft van de tijd in de gevangenis zat (en er overigens ook stierf), nooit ontmoet maar las wel zijn memoires ("De helft van de tijd", uitg. J. Hoste, 1977) en zag ook de Vlaamse film "Dief" van Marc Punt (Independant Productions, 1998), gebaseerd op zijn verhaal. Hoe verdienstelijk het acteerwerk van Axel Daeseleire ook is, hij blijft een rolletje spelen. Waarmee ik maar wil zeggen dat het origineel soms beter is dan een kopie. Een authentiek verhaal is herkenbaarder dan een fictief verhaal, een verhaal verteld door de betrokkene is beter dan een vertolking. Terzijde merk ik op dat er relatief weinig egodocumenten in onze gevangenissen geschreven worden. Er is dat gevangenisdagboek van Jean Pierre van Rossem, er zijn in een verder verleden de aangrijpende boeken van Roger Van de Velde, denk aan "Knetterende schedels", recenter publiceerde ook Ivo Versluys wel wat, ex gedetineerde uit Leuven Centraal overigens, ik vergeet er ongetwijfeld, maar duidelijk is dat de Vlaamse gevangenisliteratuur al bij al beperkt is.

Dat kan niet gezegd worden van de mediabelangstelling. Televisieprogramma's ontdekten en verkenden de biotoop wel uitvoeriger. Dat heeft ook te maken met het gegeven dat in België de gevangenisdeuren niet zo gesloten meer zijn voor de pers. In vergelijking

met ongeveer 15 à 20 jaar geleden is er zowel vanuit de directies als vanuit de centrale administratie en ook vanuit de politiek, een grotere openheid ten aanzien van de media. Dat is een bijzonder goede evolutie. Dat zeg ik niet omdat ik daardoor als journalist makkelijker kan werken, dat zeg ik vooral omdat die openheid leidt tot een grotere transparantie. En daar is een samenleving per definitie mee gebaat. Het instituut gevangenis wordt op zijn minst getoond, mensen krijgen te zien hoe er geleefd en gewerkt wordt.

Hoe dat alles overkomt bij de kijker, is nog een andere vraag, daarover straks meer, maar het is op zijn minst toe te juichen dat de publieke opinie via de media zicht en liefst ook nog inzicht krijgt in het functioneren van de gevangenis. Per slot van rekening wordt de gevangenis ook gefinancierd met publieke gelden en ook dat is een argument om de belastingbetaler te laten zien waar zijn geld naartoe vloeit. De maatschappij heeft het recht om te weten wat er gebeurt achter de hoge muren.

Of dat ook de zorg is waarmee een kijker kijkt naar een programma over gevangenis, valt te betwijfelen. Of zijn belastinggeld goed besteed is, zal wellicht niet de eerste vraag zijn die hem bezighoudt als hij in zijn fauteuil zit te kijken.

Er is wezenlijke interesse voor het onderwerp, zeer zeker, anders zou hij wel naar iets anders kijken op een van de 87 kanalen. Maar ik vermoed dat er ook een psychologisch effect speelt. Door te kijken naar het abnormale, bevestig je het normale. En u vult die begrippen maar zelf in zoals u wilt. Door naar mensen te kijken die buiten de lijntjes van de maatschappij kleurden, zie je tegelijk dat je zelf binnen die lijntjes blijft. Ten aanzien van de mensen in de marge, positioneer je jezelf in het centrum. Ook in die zin speelt dat aspect van identificatie.

Mensen hebben een ambigue verhouding tot criminaliteit. Er is morele afkeuring maar tegelijk ook fascinatie. Men distantieert zich en tegelijk voelt men zich aange trokken. In zo'n situaties is televisie een handig ding. Ik heb makkelijk praten, u hebt makkelijk kijken.

Maar de vraag blijft wat je eigenlijk te zien krijgt als je kijkt. Die vraag stel ik me ook als maker. Wat wil ik laten zien en slaag ik daar ook in? Is het medium in staat om die realiteit van een gevangenis over te brengen?

De nuchtere vaststelling is natuurlijk dat een beeld meer zegt dan geen beeld. Het simpele gegeven dat er programma's gemaakt worden over de gevangenis maakt dat mensen die gevangenis ook te zien krijgen. Dat lijkt me een goede zaak. Ook vanuit een mensenrechtenstandpunt. Onnodig te zeggen dat de situatie van de strafuitvoering in dit land ondermaats is. Het is

eigenlijk een rechtsstaat onwaardig.

Onnodig ook te zeggen dat de situatie in onze Belgische gevangenis allesbehalve rooskleurig is. Ook dat is een rechtsstaat onwaardig.

Er is nog immens veel werk te doen maar de situatie is hoe dan ook aanzienlijk verbeterd. Dat is de verdienste van veel mensen maar, in alle bescheidenheid, misschien ook wel van de media. Niet dat één specifiek programma daartoe bijdroeg.

"De macht van de media is zo groot dat ze de gedachten en gedragingen van individuen en maatschappijen kan veranderen." Dat zegt de Dalai Lama. Ik werk natuurlijk niet voor de Tibetaanse televisie maar de wijze man overdrijft lichtelijk. Wel is het zo dat programma's bijdragen tot het maatschappelijk draagvlak waarop hervormingen stoelen. Kijkers, in de ogen van sommigen zijn dat ook kiezers, stellen hun visie bij op basis van informatie die hen bereikt. Ook al is dat laatste een ingewikkeld psychologisch proces waar anderen veel interessantere dingen over kunnen zeggen dan ik, het is wel mijn overtuiging dat de media de publieke opinie mee vormen en onderwerpen op de agenda plaatst.

Vergeet in dit verband ook niet dat programma's een tweede leven leiden. Er is het Internet, net gemist, ooit gemist...daarover hadden we het al. Mensen kijken niet alleen nog lineair naar een programma (wat tussen haakjes een gegeven is dat de kijkcijfers sterk relateert) maar kijken vaak via andere platformen naar een programma. Programma's worden opgenomen en gebruikt in scholen, in opleidingen, in cursussen.... Het draagt er allemaal toe bij dat de spin off van een programma ruimer is dan die ene uitzending.

En toch blijf ik met de vraag zitten wat de kijker eigenlijk ziet? Als maker heb je geen vat op de perceptie, gelukkig maar. Je maakt een programma, je tracht een verhaal te vertellen maar komt dat ook over? En hoe komt dat over?

Hier past grote bescheidenheid. Ik ken het antwoord op die vraag eigenlijk niet. Reacties op een en hetzelfde programma, liggen soms mijlenver uit elkaar, dat weet ik wel. Het is verbazingwekkend om zien hoe uiteenlopend een programma onthaald kan worden. Soms vraag je je af of ze werkelijk naar hetzelfde programma keken.

Ik heb u gewaarschuwd aan het begin van mijn betoog, ik zou meer vragen stellen dan antwoorden geven. Maar bij wijze van conclusie wil ik wel een stelling formuleren. Kijkers zien wat ze willen zien. Ik kan de dingen slechts laten zien. U bekijkt het verder maar. Ik dank u.

150 jaar Leuven Centraal

voorgevel Leuven Centraal anno 1908

voorgevel Leuven Centraal anno 2005